

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Τμήμα Φιλολογίας

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

Ο Μυστράς ως κέντρο των Ελληνικών γραμμάτων κατά την Παλαιολόγεια περίοδο

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Παναγιώτου Κοντογιώργου

Διπλωματούχου Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης, του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (2016)

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Σοφία Καπετανάκη,
Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέπουσες Καθηγήτριες: Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου
Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Δήμητρα Δελλή,
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Μυστράς, 2019

Στην μητέρα μου,
Βασιλική

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος _____	4
Εισαγωγή _____	7
Ο Μυστράς στην Ιστορία _____	13
Οι θεμέλιοι λίθοι του Βυζαντίου: Ελληνισμός και Χριστιανισμός _____	28
Η πνευματική κίνηση στον Μυστρά 13ος – 14ος αι _____	41
Η πνευματική κίνηση στον Μυστρά 15ος αι _____	56
Η συμβολή του Μυστρά σε Βυζάντιο και Ελλάδα _____	71
Βιβλιογραφία _____	78
Παράρτημα _____	90

Ἦχος γ' ()*

***Μ**είζον σέμνωμα του Βυζαντίου*

***Υ**στατ' όνομα πνεύματος θείου*

***Σ**εσωσμένη αρχαιότης τρισόλβιε*

***Τ**αυτότης γένους ηκούσθη εν τόπω σου*

***Ρ**ωμανίας αυτοκράτωρ ανέδειξας*

***Ά**ντρο λόγιων, της τέχνης μέγα εντύπωσις*

***Σ**μαράγδι Ελληνισμού ωραιότατον!*

(*) Σχέδιο τροπαρίου του γράφοντος προς τον Μυστρά.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Δοξολογώντας και ευχαριστώντας τον Άγιο Τριαδικό Θεό η παρούσα εργασία σηματοδοτεί το τέλος ενός ονειρικού ταξιδιού, το οποίο ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2017, όταν εγγράφηκα στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα του τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου “*Βυζαντινός Κόσμος: Η σχέση του με την αρχαιότητα και τον νεότερο Ελληνισμό*”. Από αυτό έλαβα άριστες γνώσεις έχοντας δίπλα εξάιρετους καθηγητές. Κυρίως όμως θα έχω χαραγμένα πάντα στο νου μου τον υπέροχο χώρο και τόπο διδασκαλίας, τον ένδοξο Μυστρά, όπου ακόμη και σήμερα θυμίζει Βυζάντιο. Τι ωραιότερο να μελετά κανείς βυζαντινά κείμενα και να αντικρύζει από το παράθυρο το μέγα κάστρο του Μυστρά και τις θείες εκκλησιές του!

Η συγγραφή της διπλωματικής εργασίας έρχεται να επισφραγίσει τη λαβούσα γνώση και επίσης να επιφέρει στη μνήμη όλες τις υπέροχες στιγμές στο Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού. Έχοντας τόνο προσωπικό οφείλω να εξομολογηθώ πως ολοκληρώθηκε μια επιθυμία μου. Η βυζαντινή περίοδος ήταν και είναι για μένα μια ύψιστη στιγμή της ελληνικής ιστορίας. Τότε συμβαίνει η σύζευξη Χριστιανισμού και Ελληνισμού, των δυο πυλώνων των καρδιών μας και κυρίως την εποχή αυτή αναδεικνύονται τα σπουδαία έργα της ελληνικής γραμματείας, για τα οποία σήμερα κάθε Έλληνας από οποιαδήποτε περιοχή του κόσμου καυχείται.

Ασχολήθηκα με έναν τόπο που πρόσφατα έμαθα, τον Μυστρά. Έχουν ειπωθεί και γραφτεί πάμπολλα για την Παλαιολόγεια αναγέννηση, την καστροπολιτεία και τον Πλήθωνα, τι μπορώ εγώ να προσφέρω στην έρευνα; Αυτό το ερώτημα ήρθε στο νου μου όταν έπρεπε να επιλέξω το θέμα της εργασίας μου. Με σκέψη και συζητήσεις είτε με καθηγητές είτε με συναδέλφους αποφάσισα να ασχοληθώ με ένα κομμάτι που η βιβλιογραφία έχει αδικήσει. Ακούγοντας Μυστράς έρχεται στο νου μας η πανέμορφη παλαιολόγεια τέχνη, οι άριστα χτισμένες και αγιογραφημένες μονές και ο μέγας διανοούμενος του 15ου αι που έδρασε στην περιοχή, Πλήθων. Ο “τελευταίος Βυζαντινός και ο πρώτος νεοέλληνας”, όπως πολύ σωστά του έχει αποδοθεί ο χαρακτηρισμός, βρήκε κάποιες βάσεις και ξεκίνησε τη διδασκαλία του. Ο Μυστράς από το ξεκίνημα της ζωής του προσέλκυσε πλήθος λογίων και με κομψό τρόπο διέσωσε την πολιτιστική μας κληρονομιά, καθιστώντας έτσι κέντρο πολιτισμού. Έτσι, έχοντας αυτά κατά νου και ωσάν να άκουσα τον θείο υμνωδό να λέγει “*Ψυχή μου! Ψυχή μου!*”

Ἄναστα, τί καθεύδεις;” ξεκίνησα να συγγράφω, ώστε να καταδείξω πώς ο Μυστράς υπήρξε κέντρο των ελληνικών γραμμάτων την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου.

Επειδή όμως –συνεχίζοντας τον στίχο– “*τό τέλος ἐγγίζει καί μέλλεις θορυβεῖσθαι*”¹ οφείλω να εκφράσω την πρέπουσα ευχαριστία στα άτομα που ο “*πλούσιος ἐν ἐλέει*” Θεός φώτισε κι έφερε στο δρόμο μου, οι οποίοι στάθηκαν αρωγοί τόσο στην προσπάθεια μου στη συγγραφή της διπλωματικής εργασίας όσο και στη διαβίωσή μου στο πανέμορφο χώρο της Λακωνίας, και όντως νιώθω ιδιαίτερα χαρούμενος που τους γνώρισα.

Πρώτη των ευχαριστιών οφείλω να αναφέρω την πραγματικά ακούραστη εργάτρια της αρχαίας τραγωδίας και ακοίμητη φρουρό του ΙΝΕΒΥΠ, ομότιμη καθηγήτρια κα *Γεωργία Ξανθάκη – Καραμάνου*, που με τεράστιες προσπάθειες κατάφερε να αναδείξει –με την βοήθεια βεβαίως του εξαιρετου ομότιμου καθηγητή Ανδρέα Καραμάνου– μια ιστορική επαρχία της Λακωνίας και να ιδρύσει ένα κόσμημα για την έρευνα και τον τόπο, τηρώντας έτσι κατά γράμμα τον στίχο του εθνικού μας ποιητή “*πάντα ανοιχτά, πάντα ζάγρυπνα τα μάτια της καρδιάς μου*”.

Ἄπαντες οι συμμετέχοντες λάβαμε γνώση άριστη κατά τη διάρκεια του ΠΜΣ κι *άπαντες οι καθηγητές* στάθηκαν άξιοι στις απαιτήσεις και πολύτιμοι. Θερμά τους ευχαριστώ για την παροχή των γνώσεων και την γνωριμία. Ἄς μην μου επιτραπεί η αναφορά των ονομάτων της σεπτής αυτής χορείας του διδακτικού προσωπικού, παρά μόνο θα ήθελα να αναφέρω την μόνη απύουσα, την αείμνηστη καθηγήτρια *Βάσω Πέννα*, που μέσα από λίγες συναντήσεις μας κατάφερε να μας εντυπώσει στο βυζαντινό περιβάλλον, μα κυρίως να μας δείξει την αξία ενός μεταπτυχιακού τέτοιου αντικειμένου· *ας είναι μακαρία η μνήμη της*.

Θα ήταν πραγματικά παράληψή μου να μην αναφέρω την εποπτεύουσα επίκουρο καθηγήτρια κα *Σοφία Καπετανάκη*, που παρόλο την απόσταση μας είχαμε μια καλή συνεργασία.

Ευχαριστώ θερμά την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών κα *Σοφία Μεργιαλή-Σαχά*, η οποία δέχτηκε με χαρά να ακούσει τις απορίες μου και να με κατευθύνει στη βιβλιογραφία.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες προς τον Σπαρτιάτη –ας μου επιτραπεί φίλο– δρ. *Παναγιώτη Ξηντάρα*, επίτιμο σχολικό σύμβουλο φιλόλογων, ο οποίος με βοήθησε με την βιβλιογραφία και μου φανέρωσε, μέσα από συζητήσεις μας, την αξία του Μυστρά.

¹ Στίχοι του κοντακίου του Μεγάλου Κανόνος, υμνογράφου Αγίου Ανδρέου Κρήτης

Όπως προανέφερα το ΠΙΜΣ μου έδωσε την ευλογία να γνωρίσω άξιους ανθρώπους, χαρακτηριστικό παράδειγμα, τον δρ *Δημήτρη Βαχαβιώλο*, ο οποίος στα πρώτα στάδια της συγγραφής στάθηκε δίπλα παρέχοντας συμβουλές και υλικό. Εδώ οφείλω να αναφέρω την αφανή ήρωα – συνάδελφο κα *Σταυρούλα Ορφανάκου*, η οποία ως γραμματεία του ΙΝΕΒΥΠ παρείχε πάντοτε με αγάπη την βοήθειά της οποτεδήποτε ζητούσαμε κάτι, προσωπικά την ευχαριστώ, διότι πρόθυμα με εξυπηρέτησε αρκετές φορές αναγνωρίζοντας το πρόβλημα της απόστασής μου με το ΙΝΕΒΥΠ.

Μέρος της συγγραφής της εργασίας αυτής εγράφη σε μια περίεργη στιγμή της ζωής μου. Κατά το μέσον της πορείας κλίθηκα να υπηρετήσω, ως οφείλω, την μητέρα πατρίδα. Θα ήταν, λοιπόν, απρέπειά μου να μην ευχαριστήσω τους *αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού στη ΣΜΥΝ*, οι οποίοι κατανοώντας των απαιτήσεων μου, στάθηκαν σύμμαχοι.

Τελευταίους άφησα τους πρώτους της καρδιάς μου. Ευχαριστώ *την οικογένειά μου και δη την μητέρα μου*, που βρίσκονται πάντα δίπλα μου στις επιλογές μου, στα λάθη και τις επιτυχίες μου, τους *φίλους και οικείους* μου, που το μεταπτυχιακό (είτε με τα μαθήματα είτε με την συγγραφή) έκανε να απέχω αρκετές στιγμές. Επίσης, άλλους περισσότερο κι άλλους λιγότερο, *τους συναδέλφους συμφοιτητές*, οι οποίοι με έκαναν να αγαπήσω τον τόπο τους και να αντιληφθώ το μεγαλείο της Λακωνίας.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφέρω στον αναγνώστη αυτής της εργασίας, ότι ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να καταγράψω όλους τους λογίους που αφοσιώθηκαν στον Μυστρά, διότι η Ιστορία για διαφόρους λόγους επέτρεψε να πέσει πάνω τους το πέπλο της λήθης. Δεν έχουμε πολλά χειρόγραφα που να μας μαρτυρούν με ακρίβεια τα ονόματα και την διάρκεια των διανοουμένων στο *μέγα δυναμάρι*. Κύριες πηγές μας είναι επιστολές που αναφέρουν τη δράση ή μαρτυρίες των σοφών ανδρών. Γνωρίζοντας το πρόβλημα διάλεξα το θέμα της εργασίας έχοντας βέβαια τη συμφωνούσα θέση της εποπτεύουσάς μου, κας Καπετανάκη. Αν θαύμασα τον μέρος αυτό κατά την πρώτη μου παρουσία στο Ινστιτούτο, με τη συγγραφή της εργασία θαρρώ να πω πως το λάτρεψα. Μέσα από την διπλωματική έμαθα καλύτερα την ιστορία της Λακωνίας, καθώς και την άλλη πλευρά της Σπάρτης, την βυζαντινή της ιδιομορφία.

* *Εικόνα Εξωφύλλου*: Δημιούργημα (~1680) του χαρτογράφου Frederick de Wit (1629-1706) με τίτλο “Misitra olim Sparta”.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Έσχατη πόλη που παραδόθηκε στον Οθωμανό κατακτητή υπήρξε η καστροπολιτεία του Μυστρά. Η “ελληνοτόκος” Πελοπόννησος, ανά περιόδους, έδωσε σημαντικές στιγμές, πρόσωπα και γεγονότα για την πατρίδα μας. Το νοτιότερο σημείο της θα μας απασχολήσει στην παρούσα εργασία. Το ένδοξο Βυζάντιο, το μερτό μα και λησμονημένο, που πολλοί υποτιμούν την προσφορά του, προσπάθησε να συνενώσει δυο διαφορετικούς κόσμους και ταυτοχρόνως να δημιουργήσει μια νέα πατρίδα. Ο ελληνισμός (η λεγομένη θύραθεν παιδεία) και χριστιανισμός θα καταφέρουν να ενωθούν εκτιμώντας ο ένας την αξία του άλλου και μαζί θα καταξιώσουν και θα φέρουν το Βυζάντιο στην κορυφή του πνεύματος. Το γεγονός αυτό οφείλεται στην ανάπτυξη διαφόρων επιστημών (φιλολογία, διπλωματία, νομική κ.α.) και της τέχνης (ζωγραφική, ποίηση, υμνογραφία κ.α.)². Καθ' όλη την πορεία του, ανεξάρτητα από την εξωτερική, κοινωνική, διπλωματική, οικονομική πολιτική –αν και ορισμένες επιρροές θα υπάρχουν– επεδίωξε τη μελέτη και εν γένει την ενασχόληση με αρχαία κείμενα και την τέχνη. Διαρκώς συναντάμε συγγραφείς, ιστορικούς, ποιητές ακόμη και την περίοδο 7ου - 9ου αι, τη λεγομένη σκοτεινή, μιας κι εμφανίζονται ελάχιστες ιστορικές πηγές. Αργότερα, συναντούμε αναγεννήσεις στο Βυζάντιο, εκείνες του 9^ο-10^ο αι., του 11^{ου} -12^{ου} αι και την Παλαιολόγεια, κατά τη διάρκεια των οποίων ο ουμανισμός επικρατεί. Καθ' όλη την μακραίωνη ζωή του το Βυζάντιο φρόντιζε για την καλλιέργεια του πνεύματος και της τέχνης. Λόγιοι και καλλιτέχνες προσπάθησαν να διασώσουν και να διαδώσουν την πολιτιστική κληρονομιά (πχ με αντιγραφές χειρογράφων, ζωγραφική με αρχαία πρότυπα). Φαίνεται, παραβάλλοντας την ιστορία, πως η ενασχόληση αυτή έδινε τη δύναμη για ζωή και θέληση, αφού σε δύσκολους καιρούς, οι λόγιοι δεν παύουν στιγμή να αναδεικνύουν το ελληνικό πνεύμα και το μεγαλείο της κλασικής παιδείας³.

Είναι φοβερά δύσκολο να τεθούν επακριβή χρονικά όρια στην ιστορία. Γι' αυτό έχουν προταθεί διάφορες ημερομηνίες από βυζαντινολόγους και ιστορικούς για το πότε αρχίζει και τελειώνει η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Δεν θα επεκταθούμε σε αυτό στην παρούσα εργασία, αλλά μονάχα θα σταθούμε στο ότι ορισμένοι θεωρούν την άλωση της Πόλης από τους σταυροφόρους (12 Απριλίου 1204) ως ημερομηνία λήξης της ύψιστης αυτοκρατορίας, πλην του 1453 (29 Μαΐου). Αξίζει να δούμε τι μεσολαβεί μεταξύ αυτών των δυο χρονολογιών. Η Αυτοκρατορία συρρικνώνεται κατά πολύ. Με την ανακατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως

² Χατζηφώτης (1989) 17

³ Καρπόζηλος (2015) 268-269

από τον Μιχαήλ Η' (1261) η ελπίδα γεννιέται αλλά η άλλοτε πανίσχυρη αυτοκρατορία θυμίζει πλέον πόλη-κράτος, αφού μόνον σε τρεις πόλεις συναντούμε το βυζαντινό στοιχείο: στην Κωνσταντινούπολη, την Θεσσαλονίκη και τον Μυστρά, που θα γεννηθεί εκείνη ακριβώς την περίοδο και θα αναλάβει να αναδείξει και να διαφυλάξει το βυζαντινό στοιχείο, όπως επίσης να ενδυναμώσει τις ψυχές των βυζαντινών και να αναπτερώσει το ηθικό μέσω της πολιτισμικής ακμής και των νέων προσλήψεων. Άλλωστε η επερχόμενη καταστροφή διαφαινόταν. Αντικρίζοντάς τον διαπιστώνουμε πως πολύ ωραία κατάφερε να ενώσει την ορθοδοξία με τις εξαιρετες αρχιτεκτονικά, καλλιτεχνικά, λατρευτικά εκκλησίες του με την μελέτη, την αντιγραφή και την διδασκαλία των αρχαίων προγόνων. Σαν συνέπεια αυτής της επιτυχίας αποτελεί η απόδειξη της “συνέχειας” αρχαιότητας – Βυζαντίου – νεότερου Ελληνισμού.

Αν μελετήσουμε τους λογίους της εποχής των Παλαιολόγων θα διαπιστώσουμε πως στον Μυστρά υπήρξε σπουδαία πνευματική κίνηση. Μορφωμένοι της Αυτοκρατορίας διάλεξαν αυτό το μέρος για να παράγουν και να διαδώσουν τις σκέψεις τους, κυρίως όμως πίστεψαν πως ο τόπος αυτός είναι το καλύτερο θησαυροφυλάκιο για να διασώσουν και μετέπειτα να διαδώσουν τα κείμενα των αρχαίων συγγραφέων. Το παρόν πόνημα, λοιπόν, έχει σκοπό να καταδείξει την εμφάνιση των λογίων κατά την παλαιολόγια περίοδο (τέλη 13^{ου} – μέσα 15^{ου} αι) σε αυτόν τον χώρο, παρόλο που οι ιστορικές πηγές παραμένουν πενιχρές και αναξιοποίητες.

Πριν όμως προχωρήσουμε, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε σε κάποια πιθανά ερωτήματα, που γεννά ο τίτλος:

– *Γιατί ο Μυστράς; Γιατί τότε;* Κοιτάζοντας έναν χάρτη της περιόδου που μελετάμε θα μας δοθεί η εντύπωση ότι το άκρο αυτό της Πελοποννήσου «κατασκευάστηκε» για εξορία, αφού απέχει κατά πολύ από το κέντρο λήψεως των αποφάσεων, την Κωνσταντινούπολη. Πρόκειται για ένα φυσικό οχυρό που παρέχει την προστασία στους κατοίκους του και ταυτοχρόνως προστατεύονται οι ιδέες – θέσεις όσων τις εκφράζουν. Ο τόπος ήταν πραγματικά ακαλλιέργητος, το κάστρο και γενικώς η συγκρότηση του δεσποτάτου έδωσε πνοή στο νότιο άκρο της Πελοποννήσου, κι ως Παράδεισος άνοιξε τις πύλες κι έγινε “η ανόρθωσις τῶν ἀνθρώπων”. Χρειαζόταν στην αυτοκρατορία ένα νέο σημείο, ώστε να γίνει η αφάιμαξη για την καλή λειτουργία της αυτοκρατορίας και την ανάταση του πολιτισμού. Η Δ' Σταυροφορία με τους Λατίνους εκμηδένισαν την αξία της Πόλης, οι πνευματικές βιαιοπραγίες με τις κλοπές και τις καταστροφές χειρογράφων, έργων τέχνης κ.α. έμειναν

χαραγμένες στη ζωή των Βυζαντινών. Ο ιστορικός Χωνιάτης, που έζησε τα γεγονότα, παραλληλίζει τους Σταυροφόρους με τον Τρωικό πόλεμο, καθώς δεν δίστασαν να καταστρέψουν το άγαλμα της Ωραίας Ελένης⁴. Με λαβωμένη λοιπόν την πρωτεύουσα πρέπει να βρεθεί ένας άλλος τόπος που να θυμίζει την αίγλη της Βασιλεύουσας και που να μπορεί να διασώσει το βυζαντινό στοιχείο και πνεύμα. Ο απόμακρος Μυστράς ελεύθερος κι ήσυχος –όσο μπορούσε– από τη δυτική παρουσία έλαχε να εισβάλλει δυναμικά στη ζωή της κουρασμένης Αυτοκρατορίας. Αναπτύσσεται ταχέως και αναδεικνύεται σε πνευματικό και καλλιτεχνικό κέντρο, διότι δίνεται προσπάθεια να αλλάξει ο άνθρωπος, ενώ στην Κωνσταντινούπολη κυριαρχεί η αδιαλλαξία κι ο απομονωτισμός. Άλλο ένα σημείο είναι πως οι δυτικοί δεν επιθυμούσαν τόσο την κατάκτηση του Μυστρά όσο της γοητευτικής Πόλης, άλλωστε είχαν πάντα κατά νου την ανακατάκτησή της, χαρακτηριστικό παράδειγμα η ετοιμότητά τους σε σταυροφορία έναντι των απίστων ή ως λέγεται *contra Grecos*⁵. Το κύρος του Μυστρά μπορεί να φανεί από το γεγονός πως οι Βενετοί, αργότερα, θα συγκρουστούν πολλές φορές με τους Τούρκους για να τον καταλάβουν. Τέλος, ένα ακόμη σημάδι που έπρεπε να δημιουργηθεί ο Μυστράς είναι η ανάγκη ενός δυναμικού χώρου, τα ισχυρά κέντρα (Τραπεζούντα, Νίκαια, Δεσποτάτο Ηπείρου, Θεσσαλονίκη) δίνουν συνεχείς μάχες για να κρατηθούν στην ζωή, αφού έχουν ολοένα και περισσότερο τον εχθρό δίπλα τους. Παρατηρώντας την κατάσταση της κοινωνίας, της οικονομίας και τη πολιτικής την Παλαιολόγεια περίοδο είναι άξιο θαυμασμού η πλειάδα των λογίων που αφιερώθηκαν στην ανανέωση της ελληνικής σκέψης, στην ερμηνεία και διαφύλαξη της ελληνικής παράδοσης⁶.

– *Ποιοι δημιούργησαν αυτό το κέντρο;* Αναφέραμε παραπάνω πως υπήρξε ανάγκη για νέο αίμα. Εφόσον αναφερόμαστε για μια νεοϊδρυθείσα πόλη, έχει το χρέος αυτή να στολιστεί. Η εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα με το «*παράξενο βουνί*» κατοικείται και πνευματικοί σπόροι ευωδίαστων άνθεων έρχονται από την πρώτη πόλη, η οποία για αιώνες δίδασκε και γοήτευε διαφόρους λαούς. Ο Μυστράς οφείλει να γίνει “*οδηγός τυφλών*”, “*πύρινος στύλος μέσα στο σκοτάδι*” και σαν αποτέλεσμα να καλλιεργηθεί ως “*δένδρον άγλαόκαρπον, έξ’ ού̇ τρέφονται πιστοί*”. Οι δεσπότες αντιλαμβάνονται τον κύριο λόγο ίδρυσης του δεσποτάτου αυτού κι επιδιώκουν να αναδείξουν την αξία του. Έτσι καλούν τους διανοούμενους για να δημιουργήσουν έναν κύκλο λογίων, που αργότερα να μετεξελιχθεί σε σχολή και να γίνει “*ξύλον εύσκίοφυλλον, ύφ’ ού̇ σκέπονται πολλοί*”⁷. Το δεσποτάτο και η

⁴ Λαΐου, εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ 24/11/2008

⁵ Γλύκατζη – Αρβελέρ (2009) 245

⁶ Runciman (2005) 13

⁷ Στίχοι του Ακαθίστου Ύμνου

πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, είπαμε, απέχει κατά πολλά χιλιόμετρα. Δίνεται η εντύπωση στο ευρύ κοινό πως όσοι στέλνονται ή πηγαίνουν εκεί είναι εξόριστοι. Ορθή σκέψη! Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθόλου! Την περίοδο αυτή κυριαρχεί, στην Πόλη περισσότερο, το ενωτικό ζήτημα ή όπως πολύ ωραία αναφέρει η Αρβελέρ ένας *ενδοβυζαντινός πόλεμος*⁸. Πολλοί λόγω των απόψεών τους δεν χωρούν στην Βασιλεύουσα κι αντιλαμβάνονται πως αδικούνται ή παραγκωνίζονται. Ο Μυστράς αποτελεί τον καταλληλότερο χώρο για να προβάλλουν και να αναπτύξουν τις ιδέες τους και ταυτοχρόνως να γίνουν οι ιδρυτές της πνευματικής ζωής ενός νέου τόπου που ευελπιστεί να παίξει σημαίνοντα ρόλο στη ζωή της Αυτοκρατορίας. Με την έλευσή τους εκεί δίνεται άπλετος χώρος κι αναδεικνύονται σε κορυφαίους, αφού με κομψό τρόπο ξαναγεννούν την ελληνική σκέψη⁹. Δεν αυτοεξορίζονται, δεν φεύγουν πικραμένοι αλλά αισθάνονται πως μπορούν, σε έναν άλλο χώρο, να βοηθήσουν τον πολιτισμό και ολόκληρη την Αυτοκρατορία που κλυδωνίζεται. Η παραμονή τους στην Κωνσταντινούπολη πιθανώς να μην αναδείκνυε το μεγαλείο των θέσεών τους και συνάμα να μην αναπτυσσόταν το δεσποτάτο.

- *Γιατί ενδιαφέρον για την αρχαία ελληνική γραμματεία;* Η ενασχόληση και η μελέτη αρχαίων κειμένων δεν έπαψε ποτέ καθ' όλη την πορεία του Βυζαντίου. Γεμάτα τα μοναστήρια από αντιγραφεία (scriptoria), όπου μοναχοί με κόπο διέσωσαν τον πολύτιμο σμάραγδο του πολιτισμού. Οι βιβλιοθήκες της Ευρώπης και της Αμερικής είναι σήμερα πλούσιες σε χειρόγραφα. Η φιλολογία μέσω της βοηθητικής της επιστήμης, της παλαιογραφίας, συνεισέφερε στην αναγνώριση της αξίας των κειμένων και κυρίως στην ένδειξη του θερμού ζήλου των Βυζαντινών για εκμάθηση και διάδοση της ελληνικής γραμματείας. Η πλημμύρα αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι η κλασική παιδεία παρείχε γόητρο. Ας θυμηθούμε έναν άριστο παιδαγωγό, άξιο ιεράρχη και άγιο της Εκκλησίας μας, τον Μέγα Βασίλειο. Κατ' αυτόν τα κείμενα των σπουδαιών αυτών συγγραφέων μπορούν να παρέχουν στα παιδιά οφέλη, να ενδυναμώνουν το ήθος, να διαμορφώσουν χαρακτήρα και να τους δημιουργήσουν πρότυπα, ώστε έτσι να γίνουν ηθικά και άξια άτομα της κοινωνίας, *“οὐκ ἄχρηστον ψυχαῖς μαθήματα τὰ ἔξωθεν δὴ ταῦτα ἰκανῶς εἶρηται”*¹⁰. Αργότερα ο Μέγας Φώτιος θα κατορθώσει να γίνει ο θεματοφύλακας της αρχαίας γραμματείας με την καταγραφή των έργων. Σύμφωνα με τον βυζαντινολόγο Steven Runciman, οι Βυζαντινοί θεωρούσαν τον εαυτό τους *“κληρονόμο του κλασικού ελληνικού παρελθόντος”*¹¹. Οι

⁸ Γλύκατζη – Αρβελέρ, ό.π

⁹ Κατσαφάνας (2014) 414

¹⁰ Μ. Βασιλείου, «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», βλ. PG 31, 568.

¹¹ Runciman (2005) 11

αναγεννήσεις ενδυνάμωναν την αξία της ζωής και επέφεραν νέες αντιλήψεις, ιδιαίτερα η Παλαιολόγεια, κατά την οποία οι βυζαντινοί αφυπνίστηκαν και ετοιμάστηκαν για το νέο που φαινόταν να έρχεται. Χαρακτηριστικά έχει ειπωθεί από τους ιστορικούς πως τότε γεννάται το νεοελληνικό έθνος. Σε αυτό κύριο λόγο είχε η ελληνική γλώσσα και παιδεία σε συνδυασμό με την χριστιανική θρησκεία¹². Κατά τον Σβορώνο, “η ελληνική ιδεολογία που γεννιέται στα υστεροβυζαντινά χρόνια μεταφράζεται ως μια εκδήλωση της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας. Οι κάτοικοι που αποτελούν τη βυζαντινή επικράτεια είναι στη συνείδηση ο ελληνικός λαός, που η πολιτιστική και φυλετική συνέχειά του δεν τίθεται σε αμφισβήτηση”¹³. Η σχέση αρχαία Ελλάδα – Βυζάντιο είναι πολύ στενή. Ο βίος του βυζαντινού επηρεάστηκε κατά πολύ από τον αρχαίο ελληνικό. Η λογοτεχνία κι εν γένει τα κείμενα των βυζαντινών δείχνουν την επίδραση που έλαβαν από τους αρχαίους συγγραφείς, καθώς η αττική γλώσσα δεσπάζει, όπως επίσης ο τρόπος και το ύφος της συγγραφής τους.

Έχοντας δώσει ένα προοίμιο στον αναγνώστη οφείλουμε να κάνουμε στο σημείο αυτό μια επισκόπηση της εργασίας. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη δράση και την δύναμη που προσέφεραν οι λόγιοι, αναφέρουμε σε εισαγωγικό κεφάλαιο την ιστορία του τόπου που ερευνούμε. Παρατηρούμε την ζωή του Μυστρά από την στιγμή που οι Λατίνοι με την Δ΄ Σταυροφορία κατέλαβαν την Αυτοκρατορία μέχρι και την στιγμή που δίνεται στους Οθωμανό κατακτητή.

Η περίοδος που συζητάμε είναι γνωστή για την αναγέννηση της τέχνης κυρίως, και της παιδείας. Ο Μυστράς αποτελεί ακόμη και σήμερα την απόδειξη αυτής της αναγέννησης. Στολισμένος ολόκληρος από ναούς με κύρος όπως την Παντάνασσα, την Περίβλεπτο το θρησκευτικό αίσθημα είναι έντονο. Μας προξενεί εντύπωση και θαυμασμό το γεγονός πως σε αυτό τον τόπο δόθηκαν αγώνες διάσωσης για την αρχαία γραμματεία (θύραθεν παιδεία) και φιλοσοφικές συγκρούσεις, καθώς ο μέγας Γεώργιος Γεμιστός – Πλήθων προσπάθησε μέσα από την νεοπλατωνική φιλοσοφία να δείξει την ανωτερότητα των Ελλήνων/Βυζαντινών έναντι στους δυτικούς που υποστήριζαν την αριστοτελική φιλοσοφία. Έτσι σε ένα άλλο εισαγωγικό κεφάλαιο φανερώνουμε την συμπόρευση ελληνισμού και χριστιανισμού κατά την Βυζαντινή περίοδο.

Έπειτα στην εργασία μας βρίσκουμε το κυρίως θέμα αποτελούμενο από δύο κεφάλαια, τα οποία είναι χρονολογικά χωρισμένα. Εξετάζουμε τους λόγιους που πρώτοι ήρθαν στον ακατοίκητο μέρος και το μετέτρεψαν σε αμπελώνα πνεύματος. Σπουδαίες οι δράσεις των

¹² Σβορώνος (2004) 47

¹³ Σβορώνος (1978) 340 – 343

διανοουμένων του 14^{ου} αι για την καλλιέργεια του πνεύματος. Έχοντας λοιπόν μπει οι βάσεις, έρχεται τον επόμενο αιώνα ο Πλήθωνας και με τις καινοτόμες ιδέες του ανυψώνει τον Μυστρά. Γίνεται κι αυτός πολυπόθητος και συναγωνίζεται την αίγλη της πρωτεύουσας. Από εκεί θα ιδρυθεί το νέο κράτος, ο νέος ελληνισμός, αφού θα επικυρωθεί η ταυτότητα των Βυζαντινών. Έχοντας θάρρος και ηθικό ανάστημα για την διαφύλαξη της πνευματικής, πολιτιστικής κληρονομιάς οι λόγιοι θα αναγκαστούν να φύγουν και να διαδώσουν τα ελληνικά έργα στη Δύση, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη των ιδεών ολόκληρης της Δύσης με την Αναγέννηση. Ως κατακλείδα της εργασίας, το τελευταίο κεφάλαιο έχει σκοπό να μας φανερώσει τη δύναμη που απέκτησε ο Μυστράς και πώς μπόρεσε να προβάλει τα ελληνικά έργα στη Δύση. Όχι, δεν δημιούργησαν οι «μετανάστες Βυζαντινοί» την Αναγέννηση, αλλά συνέβαλαν τα μέγιστα, ώστε να δυναμώσουν οι νέες ιδέες.

Κλείνοντας το μέρος της εισαγωγής μας αναφέρουμε στον αναγνώστη ότι η παρούσα εργασία περιέχει μέσα στο σώμα της στίχους από την εκκλησιαστική υμνολογία, κυρίως από τον υπέροχο βυζαντινό ύμνο του Ακαθίστου. Επίσης σε κάθε αρχή των κεφαλαίων υπάρχουν μερικοί στίχοι των Ελύτη, Παλαμά, Καβάφη, Ρίτσου, Βρεττάκου προκειμένου να καταδείξουμε την συνέχεια που κυριαρχεί. Αρχαία Ελλάδα – Βυζάντιο – Νέος Ελληνισμός είναι μια συνεχής πορεία, που με αγώνες προσπαθεί να κρατήσει και να αναδείξει τον πολιτισμό.

Ο Μυστράς μέσα στην Ιστορία

“Μια πόλις άλλη θα βρεθεί καλλίτερη από αυτή.
Κάθε προσπάθεια μου μια καταδίκη είναι γραφή·
κ' είν' η καρδιά μου -σαν νεκρός- θαμένη.
Ο νους μου ως πότε μες στον μαρασμόν αυτόν θα μένει.”¹⁴

Εισαγωγή

Από την αρχή της δημιουργίας των κοινωνιών κάθε πόλη έχει ένα δικό της σημείο αναφοράς, ένα γόητρο για το οποίο μάλιστα καυχείται, καθότι αυτό της δίνει τη σημασία για την ύπαρξή της, αποτελεί την πηγή της ζωής της. Μέσα στην πάροδο των αιώνων μπορούμε να αντιληφθούμε τις μεταβολές και τις διάφορες φάσεις που περνά μια πόλη. Υπάρχουν, δηλαδή, περίοδοι όπου μια πόλη διακατέχεται από δόξα, πλούτο (οικονομικό, πνευματικό) αλλά και από αστάθειες, παρακμή, αφάνεια. Βεβαίως σε αυτό έχουν ευθύνη διάφορες καταστάσεις (π.χ πόλεμοι, ασθένειες, ύπαρξη ηρώων και προτύπων κ). Κατά τον ρου της ιστορίας διάφορες πόλεις έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο και έγιναν οι πρωταγωνιστές της σε σημείο να ταυτίζουμε μια πόλη με κάποια χρονική περίοδο, π.χ στην κλασική εποχή δεσπόζει η Αθήνα για τη σοφία, η Σπάρτη για την στρατιωτική της πειθαρχία, αργότερα η Ρώμη και για πολλούς αιώνες η Πόλη του Κωνσταντίνου, που θα δημιουργήσει μια αυτοκρατορία, τη Νέα Ρώμη ή όπως θα επινοήσουν τον 16ο αιώνα οι Δυτικοί, Βυζάντιο¹⁵. Η Πόλη θα λάμψει χάρη σε επιφανείς άνδρες της παιδείας, των τεχνών και άλλων επιστημών, θα γίνει ο πόλος έλξης για πολλούς είτε για να μάθουν από αυτή είτε για να την κυριεύσουν κυριεύοντας έτσι -όπως νόμιζαν- και την αίγλη της. Πρόκειται θα λέγαμε παραλλάσσοντας τον στίχο του Κωστή Παλαμά¹⁶ για μια “*Πόλη ζαφειρόπετρα της γης η Επαγγελία*”.

Η πόλη θεωρείται ένας τύπος πολιτικής οργάνωσης με επικεφαλής έναν ηγέτη, έναν ηγεμόνα, το ίδιο και μία αυτοκρατορία. Οι ηγέτες λαμβάνουν την εξουσία και διοικούν, όμως ως άνθρωποι, παρότι “ελέω Θεού βασιλείς”¹⁷ επί Βυζαντίου, κάνουν πολιτικά και

¹⁴ Απόσπασμα από το ποίημα “*Η Πόλις*” του Κωνσταντίνου Καβάφη (1910)

¹⁵ Ο όρος “*Βυζάντιο*” και όλες οι παράγωγες λέξεις του επινοήθηκαν έναν αιώνα μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, 1453, από έναν Γερμανό ουμανιστή, που θεωρείται ο ιδρυτής της Βυζαντινολογίας, τον Hieronymus Wolf (1516-1580). Θέλοντας να διακρίνει, σε ένα έργο του το 1557, την αρχαία Ρωμαϊκή ιστορία και τη μεσαιωνική Ελληνική έκανε χρήση του όρου αυτού.

¹⁶ Ο Κωστής Παλαμάς στο ποίημα “*Η Φλογέρα του Βασιλιά*” (1910), Λόγος Έβδομος, στ. 2, αναφέρει “*κ' η Αθήνα ζαφειρόπετρα στις γης το δαχτυλίδι*”.

¹⁷ Η “ελέω Θεού βασιλεία” ήταν μια πολιτική αντίληψη, κατά την οποία ο Θεός έδωσε εντολή στον αυτοκράτορα να εξουσιάζει, επίσης ο αυτοκράτορας μόνο στο Θεό λογοδοτεί. Ο όρος “*βασιλεύς*” προστίθεται επί Ηρακλείου (610-641) στα πλαίσια της απολατινοποίησης του Κράτους. Έντονο καθ' όλα

στρατιωτικά λάθη (ασήμαντα και σοβαρά), με αποτέλεσμα ένα σύνολο ατόμων και περιοχών να κινδυνεύουν για την ύπαρξή τους. Στο σημείο αυτό είναι άξιο αναφοράς ένα συγκεκριμένο γεγονός, το οποίο στην πορεία θα αμαυρώσει το κύρος και την αίγλη της βασιλίδος πόλεως. Στη δυναστεία των Αγγέλων συναντούμε μια έντονη διαμάχη μεταξύ των μελών της οικογενείας, Αλεξίου Δ' Αγγέλου και Ισαακίου Β' Αγγέλου. Ο τελευταίος είναι έκπτωτος και θεωρεί σωστό τη βοήθεια των Δυτικών και συγκεκριμένα των Σταυροφόρων για να επανέλθει στο θρόνο της Πόλεως. Τον Απρίλιο του 1204 οι Σταυροφόροι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη και διαμέλισαν την κατακτημένη αυτοκρατορία. Η καταστροφή είναι ανείπωτη όπως μαρτυρούν οι ιστοριογράφοι της εποχής. Οι Λατίνοι δεν απώλεσαν μονάχα ανθρώπινες ζωές αλλά και σύσσωμη την ελληνική ιστορία, αφού δε σεβάστηκαν καμία πνευματική κληρονομιά. Με τα υπέροχα έργα τέχνης (γλυπτά, εικόνες, κειμήλια, λείψανα) στόλισαν τις περιφέρειες, σήμερα, ευρωπαϊκές πόλεις και με τα χειρόγραφα κόσμησαν τις κορυφαίες, σήμερα, βιβλιοθήκες. Ο πνευματικός θησαυρός της Αυτοκρατορίας δεν υπέστη μόνο κλοπή αλλά και βιασμό. Ωστόσο, ο ιστορικός της περιόδου και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων Νικήτας Χωνιάτης πλέκει ένα εγκώμιο για την Πόλη που αγαπήθηκε και ανύψωσε τον ελληνικό (αρχαίο και χριστιανικό) πολιτισμό, λέγοντας: “Ὁ πόλις, πόλις, πόλεων πασῶν ὄφθαλμέ, ἄκουσμα παγκόσμιον, θέαμα ὑπερκόσμιον, ἐκκλησιῶν γαλουχέ, πίστεως ἀρχηγέ, ὀρθοδοξίας ποδηγέ, λόγων μέλημα, καλοῦ παντὸς ἐνδιαίτημα”¹⁸.

Με τον διαμελισμό της πάλαι ποτέ διαλαμψάσης βυζαντινῆς αυτοκρατορίας¹⁹ ιδρύεται και το γαλλικό πριγκιπάτο της Αχαΐας ή του Μορέως από το οποίο θα ξεπροβάλλει ο Μυστράς και θα ανθίσει η ελπίδα.

Το παρόν κεφάλαιο έχει σκοπό να προβάλει τη συνοπτική ιστορική πορεία μιας νεόδμητης πόλης, που η τύχη ή η τρομακτική ομορφιά του παράξενου βουνού²⁰ την επέλεξε να αναπληρώσει την δόξα της πάλαι ποτέ Μεγαλόπολης και να γίνει η θυγατρική πόλη της Βασιλεύουσας. Την περίοδο κατά την οποία το Βυζάντιο έδειχνε να τελειώνει, ο Μυστράς με το ένα χέρι κρατά ζωντανό το πνεύμα της πολιτιστικής κληρονομιάς και με το άλλο σχεδιάζει την επόμενη μέρη όχι των Βυζαντινών αλλά των Ελλήνων. Οφείλουμε να τονίσουμε πως ο

την διάρκεια του Βυζαντίου το θρησκευτικό στοιχείο στην τιτλοφορία του αυτοκράτορα (*ελέω Θεού, πιστός εν Χριστώ*). Βλ. Χριστοφιλοπούλου (2004) 77-86.

¹⁸ Χωνιάτης Νικήτας, *Χρονική Διήγησις*, 576, 1-3.

¹⁹ “Η κατάληψη της Κων/πολης από τους Λατίνους δημιουργεί τα εξής κράτη α) Λατινικά: η Λατινική αυτοκρατορία της Κων/πολης, το Λατινικό Βασίλειο της Θεσ/νικης, το Δουκάτο των Αθηνών, το Δουκάτο του Αρχιελάγους, το Πριγκιπάτο της Αχαΐας β) Ελληνικά: Αυτοκρατορία της Νικαίας, το Δεσποτάτο της Ηπείρου, η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας” (Βλ. Γεωργιάδης Νικ., *Επίτομη Ιστορία της Υστερης Βυζαντινῆς Περιόδου*, Κομοτηνή, 2016, σελ. 19)

²⁰ *Χρονικόν του Μορέως* στ. 2986 “*ἠῦρην βουνὶ παράξενον, ἀπόκομμα εἰς ὄρος*”

Μυστράς παίρνει σάρκα και οστά με το κτίσιμο του κάστρου, από τους Φράγκους το 1249, κορυφώνεται την περίοδο δράσης των Παλαιολόγων 1262 – 1453 και μαζί με το τέλος του Βυζαντίου πέφτει στον λήθαργο και την αφάνεια.

Ονομασία και συσχετισμός με τη Σπάρτη

“και Μυζηθράν τ' ονόμασεν, διατί το εκράζαν ούτως”²¹. Ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Β' ο Βιλλεαρδουίνος κτίζει ένα κάστρο στην κορυφή ενός λόφου πολύ λίγα χιλιόμετρα έξω από την περίφημη από την αρχαιότητα Σπάρτη, στις πλαγιές του Ταϋγέτου και ονόμασε την περιοχή Μυζηθρά, διότι με αυτή την ονομασία αποκαλούσε ο τοπικός πληθυσμός το βουνό. Η ονομασία παρουσιάζει δυσκολία στους μελετητές που ασχολήθηκαν με τον τόπο. Οι γραπτές πηγές που αναφέρουν την ονομασία του τόπου ξεκινούν από τις αρχές του 13ου αι. Το τοπωνύμιο “Μυζηθράς” το συναντούμε σε σιγίλια του 1210²² και επίσης στο “Χρονικόν του Μορέως” 13ου/14ου αι.²³ Να αναφερθεί πως το τοπωνύμιο παρουσιάζεται με διαφορετικούς ορθογραφικούς τύπους: Μηζηθράς, Μιζηθράς, Μεζηθράς, Μεζιθράς, Μαιζηθράς (13ο αιώνα). Σε σιγίλιο του 14ου αι το συναντούμε ως Μιζιθρά (η)²⁴ Μουζηθράς, Μουζιθράς, Μυσιθράς²⁵. Αργότερα, τον 18ο αι, λαμβάνει τη μορφή που σήμερα γνωρίζουμε, Μυστράς. Κατά τον Runciman²⁶ οι ταξιδιώτες από τη Δύση συνήθιζαν να κάνουν χρήση του όρου Μισίστρα.

Το *Μυζηθράς* ετυμολογικά μπορούμε να το σχετίσουμε με το τυρί, μυζήθρα, έτσι άλλωστε έχει δοθεί η εντύπωση στο ευρύ κοινό. Διάφοροι γλωσσολόγοι ή μελετητές του Βυζαντινού πολιτισμού θέλησαν να εξερευνήσουν από τον 17ο αι είτε αυτή την ετυμολογική σχέση είτε τη σημασία του όρου. Κατά τον Ducange το τοπωνύμιο συντέλεσε στο σχηματισμού του ουσιαστικού μυζήθρα. Ο L. Ross θεωρεί πως ο τόπος ονομάζεται έτσι χάρη στο προϊόν που παράγει και δηλώνει τον πλούσιο σε μυζήθρα. Ο Άγγελος Καππώτας έχει μια διαφορετική θεώρηση από τα παραπάνω, πιστεύει πως το τοπωνύμιο είναι παραφθορά του *maizon du throne* και σημαίνει την έδρα του θρόνου. Ο Κ. Ζησίου πιθανολογεί πως το τοπωνύμιο προέρχεται από το ανθρωπωνύμιο Μυζηθράς²⁷. Ο Χατζιδάκης αναφέρει ότι η ονομασία προέρχεται από τον ιδιοκτήτη του τόπου, το ανδρωνυμικό *Μυζηθράς* ισχυριζόμενος πως

²¹ *Χρονικόν του Μορέως* στ. 2990

²² Σιγίλια της συλλογής Milkosich και Muller αναφέρουν το ανδρωνυμικό Μουζηθράς

²³ Χατζιδάκης (1901) 188

²⁴ Σφραντζής (1971) 113, 114

²⁵ Οικονόμου (2007-2008) 249

²⁶ Runciman (1986) 5

²⁷ Συμεωνίδης (1968) 92-95

υπάρχει έγγραφο²⁸ των αρχών του 13ου αι με όνομα ενός ιερέα Λέοντος Μουζήθρα²⁹. Τέλος, ο Συμεωνίδης θεωρεί πως το τοπωνύμιο “έχει άμεση σχέση με τη διαμόρφωση και το σχήμα του τόπου που προσδιορίζει”³⁰ δηλαδή το κωνοειδές σχήμα του βουνού. Αυτό όμως που μας εντυπωσιάζει είναι το γεγονός ότι η λέξη μυζήθρα χρονολογείται από τον 16ο αι.³¹ και συγκεκριμένα στο έργο “Στάθης” περί το 1600³², επομένως είναι απίθανο το προσηγορικό *μυζήθρα* να αποτελεί βάση για το σχηματισμό του τοπωνυμίου.

Μεταξύ των ερευνητών ίσως να υπάρχει πρόβλημα και στον όρο *Μυστράς*. Πολλοί θεωρούν πως υπάρχει ετυμολογική συσχέτιση των δύο τύπων (Μυζήθρα και Μυστράς). Τον 18ο αι έχουμε την εμφάνιση και των δύο τύπων γεγονός που οδηγούν ορισμένους ερευνητές στη θεώρηση ότι εσφαλμένως σχετίζουμε τους τύπους ετυμολογικά. Οφείλουμε να τονίσουμε και τη χρονική στιγμή που εμφανίζεται ο όρος *Μυστράς*, 1715, δηλαδή κατά την δεύτερη τουρκοκρατία της περιοχής. Έχει προταθεί³³ ότι η μετάβαση από τον τύπο *Μυζήθρας* [miziθrás] στον τύπο Μιστράς [mistrás] προϋποθέτει την σίγηση του άτονου <η>[i], ενώ το σύμπλεγμα <ζθρ> [zθr] εξελίχθηκε αρχικά σε <σθρ> [sθr] (με αηχοποίηση σε <σ> [s] του ηχηρού <ζ> [z] προ του άηχου <θ> [θ]) και μετέπειτα σε <στρ> [str] (με τροπή του άηχου διαρκούς <θ> [θ] στο αντίστοιχο άηχο κλειστό <τ> [t] ανομοιωτικά προς το προηγούμενο διαρκές <σ> [s])· ήτοι: Μυζήθρας > *Μυζθράς > *Μυσθράς > Μυστράς. Ωστόσο, η συσχέτιση των δύο ονομάτων Μυζήθρας και Μυστράς συναντά σοβαρές φωνητικές δυσκολίες και διατυπώνει την άποψη πως το τοπωνύμιο *Μυστράς* προέρχεται από την τουρκική λέξη *mezra*, που σημαίνει “η οργώσιμη περιοχή που υπάρχει σε βουνό, ο καλλιεργημένος αγρός”³⁴. Συγκεκριμένα μπορούμε να εννοήσουμε το εξής γλωσσικό ταξίδι: *Μυζήθρας* – *mezra* – *Μυστράς* και έτσι οι ερευνητές να συνάπτουν ετυμολογικά τους τοπωνυμικούς όρους. Μνεία αναφοράς είναι και η τοποθέτηση του Σίνου –χωρίς ωστόσο να μπορούμε να τη δεχτούμε επιστημονικά– ο οποίος πιθανολογεί την προέλευση του τοπωνυμίου από το λέξη *μύστρον* (=μυστρί), καθώς στην περιοχή του Ταυγέτου βρίσκονταν λατομεία και οικοδόμοι³⁵.

²⁸ Αναφέρεται στη μελέτη του Ζησίου για τα σιγγίλια του 1210. Βλ. υποσημ. αρ. 22

²⁹ Χατζιδάκης (1901) 75

³⁰ Συμεωνίδης (1968) 96

³¹ Σύμφωνα με το *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής* του Ανδριώτη

³² Σύμφωνα με τον Κριαρά στο *Λεξικό της ελληνικής δημόδους γραμματείας*

³³ Βλ. σχετικά, Οικονόμου (2007-2008) 256-257

³⁴ Οικονόμου (2007-2008) 258 και 261

³⁵ Σίνος (2009) 22

Αξίζει να αναφερθεί πως ο Μυστράς θα λάβει δόξα για λιγότερο από δύο αιώνες. Η λαμπρή για την ιστορία της Σπάρτη, που ιδρύθηκε από τους Δωριείς τον 8ο π.Χ αι, για λίγους αιώνες θα μετακομίσει στο φυσικό οχυρό, στον Μυστρά. Από εκεί θα διοικείται η τοπική Εκκλησία, αφού θα φιλοξενηθεί η Μητρόπολη Λακεδαιμονίας με μητροπολιτικό ναό τον Άγιο Δημήτριο. Κατά τη διάρκεια της παλαιολόγιας περιόδου η Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, η οποία έχει ζωή ως επισκοπή από τα μέσα του 5ου αι και ανυψώθηκε σε μητρόπολη επί Αλεξίου Α' Κομνηνού το 1082/3 (το γεγονός αυτό μας πιστοποιεί πως από τότε η Λακεδαιμονία αποτέλεσε οικονομικό και εμπορικό κέντρο της Πελοποννήσου³⁶), διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην Πελοπόννησο μετά τη Μητρόπολη Μονεμβασίας³⁷. Από την μια πλευρά η δράση και η ταχεία ανάπτυξη του Μυστρά και από την άλλη η ερήμωση της Σπάρτης θα έχει ως επακόλουθο την ταύτιση των δύο πόλεων από τους περιηγητές, τους μελετητές. Βέβαια σε αυτό βοηθούν οι συγγραφείς της Άλωσης του 1453 που συγχέουν τη Λακεδαιμονία είτε με τον Μυστρά είτε με το Δεσποτάτο³⁸. Το μόνο κοινό τους είναι η δόμηση, καθώς συναντάμε έναν αλληλοδανεισμό, συγκεκριμένα ο Μυστράς οικοδομήθηκε από τη Σπάρτη και αργότερα (επί Όθωνος 1830) η Σπάρτη οικοδομήθηκε από τον Μυστρά.

Φραγκοκρατία (1204 – 1261)

Οι Λατίνοι (Βενετοί και Φράγκοι), αφού αποφάσισαν τις περιοχές τις οποίες θα λάβουν ως λάφυρα από την κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως και όλης της Αυτοκρατορίας, προσπάθησαν να κατακτήσουν τις ελάχιστες ελεύθερες περιοχές. Κοιτάζοντας το παρελθόν παρατηρούμε πως οι Πελοποννήσιοι και ιδιαιτέρως οι Σπαρτιάτες χαρακτηρίζονταν για την αυστηρότητα και την στρατιωτική πειθαρχία τους. Την περίοδο αυτή οι Πελοποννήσιοι είχαν καταντήσει αδέξιοι³⁹, αφού δεν χρειάστηκε να πολεμούν και όλος ο εξοπλισμός τους ήταν ξεπερασμένος⁴⁰ σε σχέση με τους Σταυροφόρους που ο πόλεμος ήταν σκοπός της ζωής τους. Το 1205 ο Λέων ο Χαμάραιτος μαζί με λίγους Μηλιγγούς –σλαβονικά φύλα που εγκαταστάθηκαν από τον 6ο αι στην Λακωνία– ως σύμμαχοι και ομάδα του δεσπότη της Ηπείρου Μιχαήλ Α' προσπάθησαν να επιτεθούν στους Λατίνους. Η νίκη ήταν δεδομένη για τους Λατίνους και οδήγησε τον Φράγκο Γουλιέλμο Σαμπλίτ κυρίαρχο της Πελοποννήσου, αν και όχι ολόκληρης, αφού ορισμένα ανατολικά μέρη δεν τον ενδιέφεραν, στρατιωτικά, ακόμη.

³⁶ Βαχαβιώλος (2014) 89

³⁷ Βαχαβιώλος (2014) 46-47, 51, 89-90

³⁸ Τωμαδάκης (1990) 76-78

³⁹ Δούκας (1922) 462

⁴⁰ Runciman (1986) 12

Το 1210 ο Γοδεφρείδος Βιλλαρδουίνος μέσα σε πέντε μέρες κατέλαβε την Λακεδαιμονία και έκτισε παλάτι κοντά στον Ευρώτα. Αν και εκείνη την περίοδο η Ανδραβίδα ήταν η διοικητική πρωτεύουσα του πριγκιπάτου, η Λακεδαιμονία, όπως ονομαζόταν τότε η Σπάρτη, έγινε ο εξοχικός τόπος κατοικίας των Βιλλαρδουίνων και την αποκαλούσαν La Cremonie⁴¹.

Τον Γοδεφρείδο τον διαδέχεται ο αδελφός του, Γουλιέλμος, το 1246. Καημός του ήταν να καταλάβει την περιοχή της Μονεμβασίας και προσπαθούσε να φυλαχτεί από τους Μηλιγγούς, που ζούσαν στον Ταΰγετο. Καθώς περνούσε χρόνο στην εξοχική του κατοικία, ανακάλυψε ένα φυσικό οχυρό, έναν ακατοίκητο λόφο και αποφάσισε εκεί να κτίσει ένα κάστρο, ώστε να μπορεί να ελέγχει την περιοχή, καθώς έφραζε το “*δρόγγο του Μελιγού*” μια ρεματιά που οδηγούσε στα καταφύγια των ατίθασων σλαβονικών φύλων⁴², το οποίο ολοκλήρωσε το 1249. Το 1259 ο Μυστράς αλλάζει ιδιοκτήτη. Το πριγκιπάτο της Αχαΐας με τον Γουλιέλμο συγκρούεται με την αυτοκρατορία της Νικαίας και τον Μιχαήλ Η' Παλαιολόγο στην Πελαγονία, βόρεια της Καστοριάς, στην τοποθεσία *Βορίλλα λόγγος*⁴³. Ο Γουλιέλμος χάνει τη μάχη, φυλακίζεται και αναγκάζεται να παραδώσει κάποιες κτήσεις του πριγκιπάτου⁴⁴. Το κάστρο του Μυστρά δίνεται στους Παλαιολόγους, ώστε ο Γουλιέλμος να εξασφαλίσει την απελευθέρωσή του. Ωστόσο αυτό δεν σήμαινε πως δεν θα προσπαθούσε την ανακατάληψή του, έτσι γίνονται αιμαχίες μεταξύ των δύο δυνάμεων και ο πληθυσμός της Λακεδαίμονας μετεγκαθίσταται στο λόφο, ώστε να είναι ασφαλής⁴⁵. Κατά τον Παχυμέρη, όταν ο Γουλιέλμος εκστράτευσε για να ανακτήσει τον Μυστρά, ύστερα από τη νίκη του στο Μακρυπλάγι, βρίσκει την Λακεδαιμονία χωρίς ελληνικό πληθυσμό⁴⁶. Η μεταφορά του πληθυσμού έγινε σταδιακά και οι κάτοικοι από την εύφορη κοιλάδα αναγκάζονται να ζήσουν σε μια ημιορεινή περιοχή, άγνωστη και στερημένη οργάνωσης.

Αναγέννηση της Αυτοκρατορίας και δράση του Μυστρά (1262 – 1453)

Ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος εισέρχεται στη βασιλίδα Πόλη στις 15 Αυγούστου του 1261 υπό τη μορφή θρησκευτικής πανηγύρεως και διώχνει τον Λατίνο αυτοκράτορα⁴⁷. Δίνεται το

⁴¹ Runciman (1986) 14

⁴² Χατζηδάκης (2005) 13

⁴³ Ακροπολίτης (2004) 363

⁴⁴ “Μετά από χρόνιες διαπραγματεύσεις ο Γουλιέλμος παραχώρησε ορισμένα κάστρα για να ελευθερωθεί. Παραχώρησε τα κάστρα και τη γύρω περιοχή της Μονεμβασίας, και της Μεγάλης Μαΐνης, το κάστρο του Μυστρά, ενώ ο Μιχαήλ διεκδίκησε ακόμη, χωρίς αποτέλεσμα, τα κάστρα του Ναυπλίου και της Κορίθου.” Βαχαβιώλος (2014) 109-110

⁴⁵ Χρονικόν του Μορέως στ. 5606-5607

⁴⁶ Ζακυθηνός (1932) 41

⁴⁷ Ostrogorsky (1997) 131-132

αίσθημα ότι η Πόλις ξαναγεννάται και η αυτοκρατορία που βρισκόταν στην εξορία ανασταίνεται. Για να το επιτύχει αυτό θέτει ως προτεραιότητά του την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας με την ανακατάληψη των εδαφών. Οι δυτικοί έχουν εδραιώσει την παρουσία τους στην επικράτεια και δύσκολα θα τους “αφάνιζε” κανείς, υπολογίζοντας τις δυνάμεις του βυζαντινού στρατού και της οικονομίας. Επομένως το στρατιωτικό-πολεμικό μέσο οφείλει να το συνοδέψει η διπλωματία, τα δύο αυτά θα επιφέρουν επιθυμητά αποτελέσματα.

Οι βυζαντινοί είχαν υπό την κατοχή τους ένα φυσικό οχυρό με κάστρο στην Πελοπόννησο, τον Μυστρά. Έχοντάς το, ο Μιχαήλ Η', θέλησε να εξασφαλίσει τη βυζαντινή κυριαρχία της γύρω περιοχής. Ξακουστό όνομα, δια της θέσης του, κατείχε η Μονεμβασιά, έτσι έστειλε αποστολές (1262/3) με ισχυρή στρατιωτική δύναμη υπό τις διαταγές του σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνου, αδερφού του Μιχαήλ Η'. Άξιο αναφοράς είναι πως συμμετέχουν ως βοήθεια των Βυζαντινών αρκετοί εκχριστιανισμένοι μουσουλμάνοι, οι Τουρκόπουλοι⁴⁸. Αν και ο Κωνσταντίνος καταφέρνει να γίνει διοικητής της περιοχής, δεν χαιρέται το λάφυρο. Οι Φράγκοι, με τον ελεύθερο πια Γουλιέλμο, συγκρούονται με τους Βυζαντινούς στην Πρίνιτσα το 1263/4. Το αποτέλεσμα οδυνηρό για τους δεύτερους και αναγκάζονται να “ταμπουρωθούν” στον Μυστρά για να τον διασφαλίσουν. Μεταξύ της Μεγαλόπολης και της Καλαμάτας, στο Μακρυπλάγι την άνοιξη του 1264 οι Βυζαντινοί γνωρίζουν δεύτερη ήττα κι ο Κωνσταντίνος επιστρέφει στην Πόλη.

Ο Μυστράς δεν χάνεται, έχει γίνει πλέον νεοσύστατη πόλη του Βυζαντινού Κράτους. Με τις αψιμαχίες των Φράγκων – Βυζαντινών, ο λαός της Σπάρτης νοιώθει ήσυχος και ασφαλής επάνω στο λόφο του Μυζηθρά και οικοδομούν εκεί τα νέα τους σπίτια. Ο Γουλιέλμος επιστρέφοντας στην άδεια Σπάρτη τοποθετεί Φράγκους και η παρουσία τους γίνεται πια έντονη⁴⁹.

Με την πάροδο των ετών οι Φράγκοι χάνουν εδάφη και αναγκάζονται να συνάψουν ειρήνη. Η Λακωνία απελευθερώθηκε από τους Φράγκους και η βυζαντινή κυριαρχία έφερε το θεσμό του επαρχιακού διοικητή της Πελοποννήσου, της *Κεφαλής*, που ήταν διορισμένος από την Αυλή και είχε ετήσια εξουσία, με έδρα την Μονεμβασιά. Όταν ο Μυστράς οικοδομήθηκε και απέκτησε κύρος, η έδρα της κεφαλής μεταφέρθηκε εκεί. Αυτό έγινε λίγα χρόνια μετά το θάνατο του Γουλιέλμου (1278), όταν οι Φράγκοι δεν είχαν πια λόγους να

⁴⁸ Σαββίδης (2001) 37-40

⁴⁹ Χρονικόν του Μορέως στ. 5017-5019

επιστρέψουν στην Λακεδαίμονα, πιθανότατα το 1289⁵⁰. Η μεταφορά της διοίκησης στον Μυστρά οδήγησε ο αυτοκρατορικός *Επίτροπος* –όπως ονομάστηκε– να έχει περισσότερες εξουσίες, αφού ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' παύει την ετήσια διοίκηση για να διοικείται αποτελεσματικότερα η περιοχή⁵¹. Ο Μυστράς προσπάθησε να *ανδρωθεί*, και ως νεοσύστατη πόλη χτίζονται ναοί και σιγά-σιγά εμφανίζονται λόγιοι που θα σπείρουν τον σπόρο του πνεύματος. Πρώτος μάλιστα *Επίτροπος* ορίστηκε κάποιος Καντακουζηνός, πιθανώς Ματθαίος⁵², που εξουσίασε για οκτώ έτη (1286-1294). Αρκετά χρόνια αργότερα ένα άλλο σπουδαίο πρόσωπο θα διοικεί τον Μυστρά, ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος-Ασάν (1315/6-1321), ο οποίος θα διευρύνει την περιοχή διοίκησης του Μυστρά με την κατάκτηση περιοχών της Αρκαδίας.

Έναν αιώνα μετά το κτίσιμο του κάστρου του Μυζηθρά, το 1349 ο αυτοκράτορας Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός δημιουργεί το *δεσποτάτο*, όπως και άλλα στην περιορισμένη βυζαντινή επικράτεια, ώστε να ασκείται καλύτερη και αποτελεσματικότερη πολιτική και όρισε διοικητές ανθρώπους του στενού οικογενειακού του περιβάλλον, για να μην δημιουργούνται προστριβές μεταξύ δεσποτών και αυτοκράτορα και να επικρατεί η ενότητα κι η εμπιστοσύνη⁵³. Έτσι λοιπόν όρισε τους δύο γιούς του διοικητές, τον πρωτότοκό του στην Θράκη (1347), τον Μανουήλ στο Μυστρά (1348) και αργότερα τοποθέτησε τον γαμπρό του Ιωάννη Ε' στην Θεσσαλονίκη (1350)⁵⁴.

Πράγματι, η έλευση του Μανουήλ στο Μυστρά αποτέλεσε σημαντική για την ανάπτυξη -κοινωνική, οικονομική, στρατιωτική, πνευματική- στην περιοχή. Βρήκε τον Μυστρά διηρημένο και τον μετέτρεψε σε φάρο πνεύματος. Βεβαίως και η εμφάνισή του ξένισε πολλούς που κερδοσκοπούσαν μέχρι τότε, όπως Φράγκους και μεγαλογαιοκτήμονες, όμως η πολιτική του με συνθήκες και τιμωρίες δημιούργησαν ένα κλίμα ενότητας. Ο Μανουήλ νυμφεύθηκε την Λουζιανή πριγκίπισσα Ισαβέλλα, κόρη του ηγεμόνα Γκυ ντε Λουζινιάν και το ζεύγος, καθόλη τη διάρκεια της εξουσίας του (1348-1384), έχαιρε την εκτίμηση των υπηκόων του. Αξίζει να αναφερθεί πως η Ισαβέλλα δεν έμεινε άπρακτη, καθώς είτε έμμεσα είτε άμεσα συνέβαλε, λόγω της φιλικής της σχέσης με τον Πάπα, στη διατήρηση καλών σχέσεων μεταξύ Μυστρά και Δύσης. Το 1357, μάλιστα, ο Μανουήλ κατάφερε να πείσει τον πάπα Ιννοκέντιο Δ' να στείλει βοήθεια (στους χριστιανούς του Μοριά δηλαδή τους Φράγκους

⁵⁰ Σύμφωνα με τον Runciman (1986) 57, ωστόσο άλλοι όπως Κατσαφάνας (2012) 35 θεωρούν μέχρι το 1285. Πάντως μπορούμε να ορίσουμε πως συνέβη μια δεκαετία μετά τον θάνατο του Γουλιέλμου.

⁵¹ Κατσαφάνας (2012) 35-37

⁵² Κατσαφάνας (2012) ο.π

⁵³ Ζακυθινός (1931) 96

⁵⁴ Γεωργιάδης (2016) 62

της Αχαΐας) για να αντιμετωπιστεί η τουρκική απειλή. Έτσι μαζί με τους δυτικούς (Βενετούς και Φράγκους) κατατρόπωσαν τους Τούρκους. Στην σπουδαία επιτυχία του Μανουήλ οφείλουμε να τονίσουμε την πρωτοβουλία που πήρε να υποχρεώσει σε βοήθεια και τους μεγαλογαιοκτήμονες της περιοχής⁵⁵. Ακολούθησε, λοιπόν, φιλολατινική πολιτική, χωρίς όμως να δίνεται η εντύπωση πως θα ακολουθήσει την πνευματική προσέγγιση της παπικής Αυλής⁵⁶.

Κλείνοντας, τη δράση του πρώτου δεσπότη του Μυστρά οφείλουμε να επισημάνουμε πως υπήρξε ο καταλληλότερος για να θέσει γερά θεμέλια στον τόπο του Μυστρά. Αναφέρει για αυτόν ο πατέρας του, ως ιστορικός πως *“η Πελοπόννησος είναι πολλά ωφελούμενη υπό του Μανουήλ”*⁵⁷. Ο μεγάλος βυζαντινολόγος Ζακυθηνός λέγει για αυτόν πως *“ενδιαφέρθηκε για τον εξωραϊσμό της πρωτεύουσάς του”*⁵⁸, αφού η ύπαρξή του εκεί έγινε έλξη για πολλούς καλλιτέχνες και διανοούμενους καθιστώντας τον τόπο ισχυρό.

Το 1354 από την πολυετή αντιπαλότητα Καντακουζηνών-Παλαιολόγων, ο Ιωάννης Στ' αναχωρεί από την Βασιλεύουσα για τον Μυστρά με τη σύζυγό του αφήνοντας τον αυτοκρατορικό για τον μοναχικό μανδύα και λαμβάνοντας το όνομα Ιωάσαφ. Ο εμφύλιος στην αυτοκρατορική Αυλή και η νίκη του Ιωάννου Ε' έφεραν τον Ματθαίο, αδερφό του Μανουήλ, να συγκυβερνούν ομαλά, ως τον θάνατο του δεσπότη, τον Μυστρά. Ο Ματθαίος ήταν μορφωμένος και αγαπούσε την μελέτη φιλοσοφικών και θεολογικών έργων, ιδιαίτερα τον ενδιέφερε ο Πλάτωνας και η νεοπλατωνική φιλοσοφία. Το 1383 πεθαίνει ο Ματθαίος και την κενωθείσα θέση του δεσπότη λαμβάνει ο γιος του, Δημήτριος. Αυτόν τον διακατέχει η φιλοδοξία κι έρχεται σε ρήξη με την Αυλή, καθώς δεν επιθυμεί οποιοδήποτε δεσμό με αυτή. Συνέπεια αυτής του της πολιτικής ήταν να αναζωπυρωθούν οι συγκρούσεις Καντακουζηνών-Παλαιολόγων και ορισμένοι κάτοικοι του Μυστρά να έχουν επιθετικές στάσεις απέναντι στους Παλαιολόγους. Ο δεσπότης κατάφερε την προς το μέρος του υποστήριξη από σημαντικό αριθμό τούρκων πειρατών. Ο Αυτοκράτορας Ιωάννης Ε' στέλνει στον Μυστρά τον τριτότοκο γιό του, Θεόδωρο, για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα. Ο Δημήτριος πεθαίνει σχεδόν ένα χρόνο μετά την παρουσία του ως δεσπότης (1384) και κλείνει έτσι η δυναστεία των Καντακουζηνών, που έβαλαν τις βάσεις για έναν ισχυρό και πνευματικό Μυστρά, δίνοντας τη θέση σε μια άλλη δυναστεία, εκείνη των Παλαιολόγων, της οποίας ο κλήρος

⁵⁵ Ζακυθηνός (1932)106-108

⁵⁶ Ζακυθηνός (1932) 111

⁵⁷ Καντακουζηνός I., Ιστοριών Δ' κεφ D, 10

⁵⁸ Ζακυθηνός (1932) 105

έλαχε να ζήσει θλιβερές στιγμές για τον Μυστρά, για την Πόλη και για την ιστορία ολόκληρη.

Εκτός από την αυθαιρεσία των ντόπιων αρχόντων, όπως κάποτε και ο προκάτοχός του Μανουήλ Καντακουζηνός, ο Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος, ως νέος Δεσπότης, είχε να αντιμετωπίσει ένα ακόμη μεγαλύτερο και δυσκολότερο πρόβλημα, τους Τούρκους, οι οποίοι έδειχναν ολοένα και περισσότερο τη δύναμή τους στην Πελοπόννησο και γίνονταν επικίνδυνοι. Οι Παλαιολόγοι θα συνδέσουν άμεσα το Δεσποτάτο με την Κωνσταντινούπολη, πολιτική που θα επιφέρει εδαφικά κέρδη στο Δεσποτάτο, το οποίο θα κινείται σχεδόν σε ολόκληρη τη Πελοπόννησο⁵⁹.

Η τελευταία δυναστεία αυτοκρατόρων, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, διψούν για κατοχή εξουσίας, απηφώντας βέβαια τον κίνδυνο που μπορεί να προκληθεί στο λαβωμένο και ακρωτηριασμένο Κράτος. Τέτοια γεγονότα δεν παρουσιάζονται ιδιαίτερα στο δεσποτάτο του Μυστρά, παρά μόνο στα χρόνια του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Τότε, όταν αναχωρεί για την Κωνσταντινούπολη, τα αδέρφια του θα ανταγωνιστούν για το δεσποτάτο, όμως η διπλωματία του αυτοκράτορα θα φέρει πρόσκαιρη γαλήνη.

Κοιτάζοντας την 23χρονη πολιτική του Θεοδώρου στο δεσποτάτο αντιλαμβανόμαστε πως ενδιαφέρθηκε τα μέγιστα για τον τόπο, τόσο στον τομέα της οικονομικής, πνευματικής ανάπτυξης όσο και στην επέκταση των κτήσεών του. Στην φιλοπολεμική του πολιτική έρχεται να προστεθεί η διπλωματική του τακτική. Καθ' όλη τη διάρκεια του Βυζαντίου ο γάμος αποτελεί το “μέγα μυστήριο” της διπλωματίας, έτσι ο δεσπότης Θεόδωρος Α' νυμφεύεται τη Βαρθολομαία, κόρη του Νέριου Ατζαγιόλι, του Φλωρεντίνου τραπεζίτη και κατακτητή σπουδαίου τμήματος του Δουκάτου των Αθηνών. Αποκτά σχέσεις με Λατίνους, αν και μάχεται στην αρχή με τους Βενετούς, και βλέποντας την ορμή των Τούρκων αποφασίζει να ασχοληθεί με τον επικίνδυνο εχθρό. Έτσι παραχωρεί εδάφη στους Βενετούς με συνθήκη ειρήνης. Το δεσποτάτο επί των ημερών του αποκτά την Κόρινθο, όμως επιθυμεί να την πουλήσει στο τάγμα των Ιπποτών της Ρόδου (1400). Με την παρουσία τους εκείνοι στην Πελοπόννησο έχουν επεκτατικές βλέψεις και μπροστά στην απελπισία του δεσπότη προτείνουν κι άλλες πόλεις, όπως τα Καλάβρυτα και τον Μυστρά, προς πώληση. Ο Θεόδωρος βρίσκεται σε αμηχανία. Η Πελοπόννησος και συνεπώς το δεσποτάτο έχει δύο εχθρούς, Λατίνους και τούρκους. Δέχεται την πρόταση του τάγματος και αναχωρεί για την Μονεμβασιά, όμως ο λαός του Μυστρά, που αποτελείται όχι μόνο από γεωργούς και

⁵⁹ Λαμπροπούλου – Πανοπούλου (2000) 60-61

κτηνοτρόφους αλλά και από πνευματικούς άνδρες, εξεγείρεται αναγκάζοντάς τον να ακυρώσει τη συμφωνία και μετανιωμένος έρχεται πίσω στο Μυστρά. Πρόθεση του Θεοδώρου Α' δεν ήταν σε καμία περίπτωση να προκαλέσει κακό στους πολίτες του δεσποτάτου ή στην Αυτοκρατορία, αλλά διαπραγματεύθηκε πιστεύοντας πως οι πράξεις του θα επιφέρουν καλό στη χριστιανοσύνη, επιθυμούσε δηλαδή τα εδάφη να τα έχουν χριστιανοί, έστω καθολικοί, παρά ένας βάρβαρος και αλλόθρησκος δυνάστης. Οι κάτοικοι του δεσποτάτου αντιλαμβανόμενοι την πράξη του καλοδέχτηκαν τον δεσπότη τους. Η πολιτική του μας φανερώνει μια ηττοπάθεια, στοιχείο άγνωστο για τους Παλαιολόγους, αλλά παράλληλα καταδεικνύει και την διορατικότητά, διότι αντιλήφθηκε το μέγεθος του κινδύνου που φέρουν οι Τούρκοι. Το 1407 συλλογιζόμενος την πολιτική του διαδρομή και περιμένοντας τον θάνατο λόγω της κακής του υγείας, έγινε μοναχός μετονομασθείς σε Θεοδώρητος. Στη μονή της μετανοίας του, Βροντοχίου, ενταφιάστηκε και συγκεκριμένα στον ναό της Παναγίας της Οδηγήτριας⁶⁰.

Αμέσως μετά το θάνατο του Θεοδώρου Α' (1407) ο πατέρας του και Αυτοκράτορας Μανουήλ Β' θέλοντας να μην μείνει ο θρόνος του δεσποτάτου κενός θέτει την διαδοχή στον ανήλικο γιό του Θεόδωρο Β', ενώ έρχεται και μένει για λίγο στον Μυστρά προκειμένου να βεβαιωθεί ότι οι υπουργοί του ανήλικου δεσπότη διακυβερνούσαν ορθά τον τόπο. Ο Θεόδωρος Β' θεωρείται ο μακροβιότερος δεσπότης (1407-1443) κι ως είναι φυσικό στα χρόνια της διοίκησής του ο Μυστράς μεγαλούργησε και η ειρήνη επικρατούσε στην Πελοπόννησο. Ο θάνατος του εμίρη Σουλεϊμάν (1410) φέρει τους Τούρκους να απειλούν την Αυτοκρατορία, κυρίως την Πόλη. Ωστόσο και η Πελοπόννησος δεν μένει εκτός της τουρκικής μανίας. Θέλοντας να δείξουν τη δύναμή τους, καταφέρνουν με τον Τουραχάν μπέη να φθάσουν το 1423 και αργότερα το 1431 μέχρι τα τείχη του Μυστρά λεηλατώντας ό,τι έβρισκαν γύρω τους. Μικροεντάσεις την ίδια περίοδο συνέβησαν στο εσωτερικό της Πελοποννήσου με τους Λατίνους.

Ο Μανουήλ Β' αποχωρεί από το θρόνο, ώστε ο γιος του και συναυτοκράτορας Ιωάννης Η' ως νέος και δραστήριος να ασχοληθεί καλύτερα με τον κίνδυνο. Αυτός έρχεται στον Μυστρά και από κοινού με τον Θεόδωρο Β' κυβερνούν. Για άλλη μια φορά το μέγιστο όπλο της διπλωματίας, ο γάμος, έρχεται στο προσκήνιο. Ο Μανουήλ ορίζει τις συζύγους των γιών του, θεωρώντας πως οι δυτικοί θα βοηθήσουν σε περιπτώσεις ανάγκης. Σύζυγος του Θεόδωρου γίνεται η Κλεόπα Μαλατέστα⁶¹ ύστερα από πρόταση του πάπα Μαρτίνου. Η οικογένεια της

⁶⁰ Τάντσης (2015) 263

⁶¹ Κόρη του άρχοντα του Πέζαρου και Φάνο που κυβερνούσε το Ρίμινι.

Κλεόπας είχε άριστες σχέσεις με τη βενετική κυβέρνηση και με τον Πάπα Ρώμης. Ο γάμος κατά πάσα πιθανότητα να έγινε στον Μυστρά⁶² στις αρχές του 1421⁶³. Όπως μας πληροφορεί ο Runciman ο Θεόδωρος δεν είχε βλέψεις ενός επιτυχημένου συζύγου, δεν τον ενδιέφερε η συζυγική ζωή αλλά τα πνευματικά. Όμως η Κλεόπα νοιώθοντας αισθήματα για τον Θεόδωρο Β' προσπάθησε να τον προσεγγίσει δεδομένου του ότι κι εκείνη είχε τα ίδια πνευματικά ενδιαφέροντα, αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ο Μυστράς έγινε αυλή λογίων προσώπων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη δράση του μεγαλύτερου φιλοσόφου του 15ου αι, Γεώργιου Γεμιστού – Πλήθωνα. Επί Θεοδώρου Β' λοιπόν ο Μυστράς γίνεται ο βυζαντινός φάρος του πνεύματος, όπως θα δούμε σε ανάλογο κεφάλαιο. Η Μαλατέστα αγάπησε μέσα από την αρχαία ελληνική γραμματεία και φιλοσοφία τη νέα της πατρίδα. Παρότι ως καθολική είχε αντίστοιχη συνοδεία (δηλ καθολικό επίσκοπο για αυτή και τους υπηρέτες της) έδειξε σημάδια προσχώρησης στην ορθόδοξη Εκκλησία και ακολούθησαν επιστολές εκφοβισμού του πάπα Μαρτίνου προς το ζεύγος, κυρίως όμως προς την Κλεόπα. Να σημειωθεί πως πριν το γάμο της ο δεσπότης εξέδωσε αργυρόβουλο (1419) σύμφωνα με το οποίο όριζε πως δεν θα επιδιώξει την αλλαγή του δόγματος της συζύγου του. Αυτή έχοντας αγαπήσει την αρχαία ελληνική σοφία και πιθανώς τη θρησκεία απεβίωσε το 1433 σε ηλικία 33 χρόνων και ενταφιάστηκε στην μονή του Ζωοδότου Χριστού⁶⁴. Κατά τον Ζακυθινό, η στάση του Θεοδώρου προς τον Μαλατέστα, τον πάπα και των προβλημάτων της συμβίωσης ανάγκασαν την Κλεόπη να ασπαστεί την Ορθόδοξη πίστη⁶⁵.

Στο τέλος του 1427 ο Θεόδωρος ενημερώνει τον Ιωάννη Η' πως επιθυμεί να παραιτηθεί και ο αυτοκράτορας έρχεται στο Μυστρά μαζί με τον αδερφό του, τον Κωνσταντίνο, για να αναλάβει ο δεύτερος το δεσποτάτο, όμως ο Θεόδωρος αρνείται να παραιτηθεί. Για να μην δημιουργηθούν εμφύλιες συγκρούσεις, ο Ιωάννης Η' μηχανεύεται τρόπους, ώστε να ωφεληθεί το Κράτος. Έτσι ορίζει τον Κωνσταντίνο να επανακτήσει περιοχές της Πελοποννήσου, όπως η Πάτρα και η Γλαρέντζα, από τους Φράγκους.

Προ των επιθέσεων ο Κωνσταντίνος νυμφεύεται την Μαγδαληνή – Θεοδώρα Τόκκο⁶⁶ και ως προίκα λαμβάνει τις κτήσεις των Τόκκων, ο γάμος τους, όμως διαρκεί δεκαέξι μήνες,

⁶² Runciman (1986) 83, Ζακυθινός (1932) 189

⁶³ Ο Δούκας, ιστορικός της περιόδου αλλά μακριά από την Πόλη, αναφέρει ότι ο γάμος του Θεοδώρου με την Κλεόπα έγινε ταυτόχρονα με τον γάμο του αδελφού του Ιωάννη Η με τη Σοφία Μομφερρατική στις 19 Ιανουαρίου 1421. Εκείνη τη στιγμή ο Μανουήλ Β' ανέδειξε τον Ιωάννη βασιλέα Ρωμαίων και τον Θεόδωρο, αφού τον ένδυσε με τα κατάλληλα στολή, δεσπότη Λακεδαιμονίων. Δούκας 136-137

⁶⁴ Σφραντζής (1971) 35. Να σημειωθεί πως η μονή αυτή έχει ταυτιστεί με το ναό της Αγίας Σοφίας, η οποία ήταν εκκλησία του Παλατιού.

⁶⁵ Ζακυθινός (1932) 190

⁶⁶ Σφραντζής (1971) 132

καθώς σε ηλικία 25 χρονών περίπου η Μαγδαληνή χάνει τη ζωή της και ενταφιάζεται ως μοναχή Θεοδώρα στη μονή του Ζωοδότου⁶⁷. Ο Κωνσταντίνος αποσκοπεί στην επέκταση των εδαφών και επιτίθεται για την Γλαρέντζα και καταλαμβάνει την Πάτρα. Αυτό κατά τον λαϊκό ποιητή θα κοστίσει τόσο στον ίδιο και συνάμα στην Αυτοκρατορία: *“εχάλασες, βαριόμοιρε, το κάστρον της Κλαρέντζας... / Κακήν βουλήν ήτον εις σε, ως έδειξε το τέλος / Και από τότε έδειξε η άτυχός σου μοίρα”*⁶⁸. Ο Κωνσταντίνος κατόρθωσε δηλαδή να διαλύσει το Πριγκιπάτο της Αχαΐας που από το 1204 είχε ζωή στην Πελοπόννησο. Πλέον η Πελοπόννησος, πλην από τις βενετικές κτήσεις στα παράλια, ανήκε στο Βυζάντιο και στους Παλαιολόγους, καθώς διαιρέθηκε σε τρία δεσποτάτα, ένα για κάθε Παλαιολόγο. Ο Ιωάννης Η' μεγαλύτερος αδερφός κατείχε τον ύψιστο θρόνο της Βασιλίδος, ο Θεόδωρος τον Μυστρά, ο Θωμάς την Γλαρέντζα και ο Κωνσταντίνος τα Καλάβρυτα.

Την περίοδο εκείνη προέκυψαν συζητήσεις για την ένωση των δύο εκκλησιών. Έτσι αντιπροσωπίες των δυο εκκλησιών συναντιούνται σε σύνοδο στη Φερράρα κι έπειτα στη Φλωρεντία (1438-9) για να υπογραφεί η Ένωση. Ο αυτοκράτορας συχνά επισκέπτονταν τη Δύση, ακόμα και πριν τη Σύνοδο. Τα αδέρφια του (Θεόδωρος και Κων/νος) είχαν βλέψεις για τον πολυπόθητο θρόνο της Πόλεως. Ο Θεόδωρος το 1443 παραιτήθηκε από τις κτήσεις του στο Μυστρά και έλαβε κάποιες θέσεις στη Σηλυβρία, με το σκεπτικό ότι εφόσον είναι κοντά στην Πόλη θα μπορεί να λάβει αυτός τον θρόνο σε περίπτωση χηρείας, όμως πεθαίνει τον Ιούνιο του 1448, ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου πεθαίνει και ο αυτοκράτορας.

Την κατοχή και των δύο θέσεων λαμβάνει ο Κωνσταντίνος. Πρώτα ορίζεται δεσπότης του Μυστρά στις 20 Δεκεμβρίου του 1443. Ως δεσπότης του Μυστρά θα προσπαθήσει να επεκτείνει περισσότερο τα βυζαντινά εδάφη. Το 1444 εισβάλλει στο δουκάτο των Αθηνών και κατακτά την Αθήνα και Θήβα. Για να προστατέψει την Πελοπόννησο οικοδομεί τα τείχη του Εξαμίλιου στον Ισθμό. Οι βλέψεις του δεν αρέσουν στον Τούρκο εχθρό, Μουράτ Β', ο οποίος οργανώνει εκστρατεία κατά του Κωνσταντίνου και καταστρέφει τα τείχη, την Κόρινθο και την Πάτρα. Επομένως ο Κωνσταντίνος γίνεται υποτελής του Σουλτάνου.

Με τον θάνατο του Ιωάννου Η' θα ξεσπάσει σύγκρουση ανάμεσα στα αδέλφια (Θωμάς, Κων/νος, Δημήτριος) για την κατοχή του θρόνου. Τη λύση θα την δώσει η μητέρα τους, Ελένη. Ο Κωνσταντίνος θα στεφθεί αυτοκράτορας στον Μυστρά την ημέρα των Θεοφανείων

⁶⁷ Σφραντζής (1971) 154

⁶⁸ Ζακηθινός (1953) 224

του 1449 από τον μητροπολίτη Λακεδαιμονίας⁶⁹ και στις 12 Μαρτίου με καταλανικό πλοίο θα μεταβεί στην Πόλη.

Το δεσποτάτο του Μυστρά περνά στα χέρια του Δημήτριου Παλαιολόγου, ενώ ο Θωμάς έλαβε τη δυτική Πελοπόννησο (από Αίγιο έως δυτ. Μάνη). Τη διαίρεση της Πελοποννήσου την έκανε από κοινού ο νέος -και τελευταίος- Αυτοκράτορας με την μητέρα του Ελένη. Τα αδέρφια Θωμάς και Δημήτριος είχαν τεράστιες πολιτικές και κοινωνικές διαφορές μεταξύ τους. Παρόλο την οικογενειακή σχέση τους ο ένας δεν έζησε τον άλλον⁷⁰. Η συνεργασία μεταξύ τους δύσκολη και μικροεντάσεις για αμφιλεγόμενες περιοχές ξέσπασαν, όμως το κοινό συμφέρον έδειχνε να τους ενώνει. Δηλαδή όταν το 1452 ο Τουραχάν εισβάλλει στην Πελοπόννησο και λεηλατεί τις περιοχές, η κοινή στρατηγική των Παλαιολόγων απέτρεψε την κατάληψη της Πελοποννήσου⁷¹. Το γεγονός αυτό στάθηκε εμπόδιο να στείλουν βοήθεια στον αδερφό του Κωνσταντίνο. Έτσι *“ορθός μπροστά στην Πύλη κι άπαρτος μες στη λύπη του”*⁷² Κωνσταντίνος ΙΑ΄ Δραγάσης Παλαιολόγος και Βυζάντιο δίνουν μόνοι τους τη μάχη, το αποτέλεσμα της οποίας θα είναι το σβήσιμο της Νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή αλλιώς του ενδόξου Βυζαντίου.

Πτώση – παρακμή – αφάνεια

Έχοντας πέσει η Κωνσταντινούπολη όλα άλλαξαν στην ιστορία. Το τουρκικό φέσι σκέπασε το κλέος της Νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κι ο φόβος κυριαρχούσε σε όλη την επικράτεια. Οι δεσπότες στην Πελοπόννησο αλληλοσυγκρούονταν σαν να ήταν οι χειρότεροι εχθροί. Με τις συγκρούσεις τους σπαταλούν τους φόρους σε περιττές δαπάνες και εξοργίζουν τους τούρκους στους οποίους ήταν υποτελείς⁷³. Ο τουρκικός εχθρός άνετα έφθασε στην Πελοπόννησο και καταλαμβάνει την Πάτρα το 1458. Ο Δημήτριος υπήρξε τουρκόφιλος, έτσι παραδίδει τα πάντα στον Μωάμεθ⁷⁴. Ο Θωμάς επιτίθεται με βοήθεια από τη Δύση στον αδερφό του Δημήτριο, ώστε να κρατηθεί ο Μυστράς. Ωστόσο το 1460 πολιορκείται σκηνοθετημένα, κατά τον ιστορικό της περιόδου Κριτόβουλο⁷⁵, από τους Τούρκους ο Μυστράς, και στις 31 Μαΐου ο Δημήτριος παραδίδει την πόλη παίρνοντας

⁶⁹ Runciman (1986) 98-99

⁷⁰ Runciman (1986) 100

⁷¹ Κατσαφάνας (2012) 214

⁷² Στίχος του ποιήματος *Θάνατος και Ανάστασις του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου* του Ο. Ελύτη (1969)

⁷³ Κριτόβουλος (1963) κεφ. 1ο

⁷⁴ Σφραντζής (1971) κεφ. 4ο

⁷⁵ Κριτόβουλος ό.π

ανταλλάγματα από τον Μωάμεθ⁷⁶. Έτσι κλείνει μια για πάντα το βυζαντινό στοιχείο. Ο Θωμάς έφυγε στη Ρώμη, όπου και πέθανε. Οι λόγιοι μαθητές του Πλήθωνα κατέφυγαν κι αυτοί προς τη Δύση για να σωθούν τόσο οι ίδιοι όσο και τα ελληνικά έργα. Αυτοί δημιουργούν κλίμα για την απελευθέρωση του τόπου με σταυροφορία κατά των απίστων, όμως ο πάπας Πίος Β' που είχε πεισθεί, πεθαίνει και μαζί του κι η ιδέα για σταυροφορία. Πλέον οι Βενετοί της Πελοποννήσου προσπαθούν να διώξουν τον εχθρό. Το 1465 ο Σιγισμούνδο Μαλατέστα πολιορκήσε το κάστρο του Μυστρά όμως δεν μπόρεσε να έχει κάποια ωφέλεια, παρά μόνο πρόλαβε να πάρει το λείψανο του Πλήθωνα και να το τοποθετήσει στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου στο Ρίμινι⁷⁷ σε μια σαρκοφάγο⁷⁸. Για χρόνια οι Βενετοί μάταια θα πολεμούν τους Τούρκους (1463 - 1479), ώστε να καταλάβουν τα εδάφη της Πελοποννήσου με σοβαρότατες συνέπειες στον ελληνικό πληθυσμό⁷⁹.

Μέσα στο διάβα των χρόνων οι Βενετοί θα δίνουν αγώνες άλλοτε θα κυριεύουν κι άλλοτε θα παραδίδουν στους Τούρκους. Η μανία του Ιμπραήμ (1825) και η ανοικοδόμηση της νέας Σπάρτης το 1830/1 επί Όθωνος θα επιφέρουν το οριστικό τέλος στον οικισμό που ευωδίαζε από το βυζαντινό άρωμα. Σε περιόδους δύσκολους για την ελληνική πολιτεία, το 1922, ανακηρύχθηκε ο Μυστράς ως αρχαιολογικός χώρος. Τέλος από το 1989 συγκαταλέγεται στον κατάλογο των μνημείων της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO.⁸⁰

*" Η σιωπή που ακολουθεί είναι η ελάχιστη παύση
ανάμεσα σε μια αναπνοή που κόπηκε,
σε μιαν αναπνοή που αρχίζει.
ΜΑΡΜΑΡΑ πληγωμένα ελληνικά. ”⁸¹*

⁷⁶ Σφραντζής (1971) 118

⁷⁷ Σμαρνάκης (2005) 13

⁷⁸ Κατά τον Masai (1956) 356 η σαρκοφάγος κοσμεύεται από λατινική επιγραφή μιμούμενη αττικά επιγράμματα.

⁷⁹ Κατσαφάνας (2012) 396

⁸⁰ Ξεπαδάκος (2009) 42 και 84

⁸¹ Στίχοι του ποιήματος *Κυκλική Δόξα. Η δίψα στο χαγιάτι του Αη-Γιάννη* του Γιάννη Ρίτσου

Οι θεμέλιοι λίθοι του Βυζαντίου: Ελληνισμός & Χριστιανισμός

*Κ' ύστερα υψώθηκα σ' εσένα, ω Πόλη, εφτάλοφο όραμα,
κ' έγινα φως των ουρανών, το θάμα του Ιορδάνη,
τους Κωνσταντίνους φώτισα και τους Ηράκλειους δόξασα,
και τρικυμίες δεν έσβησαν εμέ, μηδέ Σουλτάνοι.
Και ύστερα, ταξιδευτής, ήρθα σ' εσένα, ασύγκριτη,
Αθήνα, των ωραίων πηγή, των εθνικών κορώνα,
τον άγνωστο έφερα Θεό, και, απόκοτος, αφήφησα
την πολεμόχαρη Παλλάδα μεσ' τον Παρθενώνα.⁸²*

Εισαγωγή

Ανά το κόσμο η αρχαία Ελλάδα έχει μαγέψει χάρη στη σοφία και το πνεύμα της. Οι αρχαίοι συγγραφείς από τον Όμηρο μέχρι τον Αριστοτέλη είναι γνωστοί και τα έργα τους -ή τμήματα αυτών- μελετώνται κατά κόρον. Η μελέτη αρχαίων κειμένων έδινε και δίνει αίγλη, διότι έχει το χάρισμα να μεταδίδει γνώση με γλαφυρό τρόπο, γοητεία και ήθος. Ο ελληνικός πολιτισμός έγινε οικουμενικός με τη βοήθεια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, που κατέκτησε πολλές περιοχές και έκανε την ελληνική lingua franca⁸³. Με τον θάνατο του Αλεξάνδρου δεν πεθαίνει η ελληνική γλώσσα, αλλά συνεχίζει να διαδίδεται και να μελετάται. Σπουδαίες πόλεις, -Αλεξάνδρεια, Αντιόχεια, Καισάρεια και Πέργαμος- σώζουν, μελετούν και αγκαλιάζουν κείμενα αρχαίων συγγραφέων. Άξιοι άνδρες της ελληνιστικής περιόδου – Ζηνόδοτος, Καλλίμαχος, Απολλώνιος ο Ρόδιος, Ερατοσθένης, Αριστοφάνης ο Βυζάντιος, Αρίσταρχος ο Σαμόθραξ, Κράτης ο Μαλλώτης– γίνονται πραγματικοί φιλόλογοι⁸⁴ και δίνουν ουσία στα ελληνικά έργα, αφού συντελούν τα μέγιστα στην κατάταξη, στη συστηματοποίηση, στη διάσωση των κειμένων και εν γένει στην καλλιέργεια των λογοτεχνικών ειδών. Γεννιέται έτσι η φιλολογική επιστήμη την ύστερη αρχαιότητα. Αυτή την περίοδο συντελείται κι ένα μεγάλο ιστορικό γεγονός, το οποίο θα αλλάξει όλη την πορεία της ανθρωπότητας, η γέννηση του Θεανθρώπου Χριστού και η εμφάνιση μιας νέας θρησκείας. Από την αληθινή φιλοσοφία όπως την ορίζει ο Πλάτωνας “ο ζωντανός και

⁸² Απόσπασμα από το ποιήμα “*Το Τραγούδι του Σταυρού*” του Κωστή Παλαμά (1913)

⁸³ Ο όρος αυτός δίνεται σε μια γλώσσα που χρησιμοποιείται για την επικοινωνία ατόμων από διαφορετικές γλωσσικές κοινότητες.

⁸⁴ Καταλληλότεροι όροι θα ήταν επίσης οι *κριτικός* (αυτός που εξετάζει κάτι με κρίση και εκφέρει γνώμη) και *γραμματικός* (αυτός που κατέχει γνώση και εμπειρία της γραμματικής)

έμψυχος λόγος του γνώστη, που γράφεται με πραγματική γνώση στην ψυχή όποιου μαθαίνει”⁸⁵ πηγαίνουμε στην αληθινή πίστη όπου υπάρχει ο άναρχος Θεός, ο Λόγος, ο οποίος έκανε όλα τα δημιουργήματα⁸⁶.

Ο Μέγας Αλέξανδρος διέδωσε την ελληνική γλώσσα, την *απτική ελληνική*, η οποία διαμορφώθηκε στην *Κοινή ελληνική*, ώστε να είναι πιο εύχρηστη. Ο Λόγος του Χριστού, με την Καινή Διαθήκη, γράφηκε στην ελληνική, αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συνδεθεί η θρησκεία με την Ελλάδα. Πολύ λίγα χρόνια μετά την Σταύρωση και την Ανάσταση, ο απόστολος των Εθνών έρχεται στην Ελλάδα και εκχριστιανίζει ειδωλολάτρες Έλληνες. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία δείχνει να απειλείται από τη νέα θρησκεία και κάποιοι αυτοκράτορες της θεωρούν ως κύριο μέσο τους διωγμούς, πράγμα το οποίο έφερε αντίθετα αποτελέσματα. Τους πρώτους τέσσερις αιώνες υπήρξε ραγδαία αύξηση των χριστιανών⁸⁷, πολύ περισσότερο στο ανατολικό κομμάτι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας⁸⁸. Ο Μέγας Κωνσταντίνος μετέφερε την πρωτεύουσα ιδρύοντας την Νέα Ρώμη σε μια αποικία των Μεγαρέων, το Βυζάντιο, την οποία ονόμασε Κωνσταντινούπολη, έδωσε δηλαδή το όνομά του στην πόλη, ακολουθώντας μια μακεδονική – αλεξανδρινή παράδοση⁸⁹. Αντικρίζοντας την ιστορία της Βυζαντινής περιόδου, μπορεί να λεχθεί πως ο λέξη *πρωτεύουσα* είναι αδόκιμη, ο Κωνσταντίνος για να διαφυλάξει την Αυτοκρατορία χτίζει ένα κέντρο στην ανατολή, στο σημείο που σμίγει η Ευρώπη με την Ασία, αυτό το κέντρο έχει πολιτικό, στρατιωτικό και πολιτιστικό ρόλο, καθώς εκεί λαμβάνονται όλες οι αποφάσεις και μεταδίδονται σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία⁹⁰. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο ελληνισμός να έρθει στο επίκεντρο, αφού οι πόλεις τις Ανατολής ήταν ελληνόφωνες και εκχριστιανισμένες, δηλαδή οι κάτοικοι ζούσαν ελληνοπρεπώς.

Από την πρωτοβυζαντινή εποχή γίνεται προσπάθεια ώσμωσης του ελληνικού πολιτισμού με τον Χριστιανισμό από εκκλησιαστικούς πατέρες. Ο 4ος αιώνας ήταν εποχή εμφάνισης μιας “*απαλής σύγκρουσης*” μεταξύ δύο κόσμων. Μπορεί να υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές ανάμεσα σε αυτούς τους χώρους, όμως, η λογική επιφανών ανδρών της εποχής, τους

⁸⁵ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 276a “*ἄλλον ὁρῶμεν λόγον τούτου ἀδελφὸν γνήσιον, τῷ τρόπῳ τε γίγνεται, καὶ ὄσῳ ἀμείνων καὶ δυνατώτερος τούτου φύεται; τίνα τοῦτον καὶ πῶς λέγεις γιγνόμενον; ὅς μετ’ ἐπιστήμης γράφεται ἐν τῇ τοῦ μανθάνοντος ψυχῇ, δυνατὸς μὲν ἀμῦναι ἑαυτῷ, ἐπιστήμων δὲ λέγειν τε καὶ σιγᾶν πρὸς οὓς δεῖ. τὸν τοῦ εἰδότες λόγον λέγεις ζῶντα καὶ ἔμψυχον, οὗ ὁ γεγραμμένος εἰδῶλον ἄν τι λέγοιτο δικαίως*”.

⁸⁶ Κατά Ιωάννην 1.1-4 “*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. πάντα δι’ αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονεν*”

⁸⁷ Stark (1996) 7

⁸⁸ Vasiliev (2006) 71

⁸⁹ Γλύκατζη – Αρβελέρ (2012) 17

⁹⁰ Cameron (2009) 47

συνυπάρχει και αργότερα αυτοί οι χώροι αναμειγνύονται και συμβιώνουν για αιώνες, ώστε να δίνεται η εντύπωση πως ο ένας κόσμος δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς τον άλλο. Παρά λοιπόν ορισμένες αντιρρήσεις, τον 4ο αι οι χριστιανοί μελετών κείμενα των προγόνων τους και σεβόμενοι την ιστορία και την αξία τους τα διασώζουν. Από νωρίς οι χριστιανοί προσπαθούν να μεταδώσουν το κάλλος των αρχαίων ελλήνων με την αντιγραφή των κειμένων. Κατάλληλος χώρος βρίσκεται στα μοναστήρια, όπου φυτρώνουν “*ώς βοτάνη*” τα βιβλιογραφικά εργαστήρια, λεγόμενα *scriptoria*⁹¹, και οι μοναχοί -και λαϊκοί περισσότερο ως μαθητές της καλλιγραφίας- μέρα και νύχτα μοχθούν να αντιγράψουν τα κείμενα με σκοπό αφενός να κερδίσουν χρήματα από την πώληση και αφετέρου να διασώσουν τους αρχαίους μαργαρίτες των προγόνων τους και να λάβουν από ορισμένα τα αγαθά για να γεννήσουν πρότυπα, καθώς παρουσιάζουν αξίες και ήθος, σημάδια δηλαδή που η χριστιανική πίστη αποδέχεται. Αρχαιοελληνικά έργα είχαν ενταχθεί στο εκπαιδευτικό σύστημα ήδη από την ύστερη αρχαιότητα.

Στο δρόμο της ιστορίας του Βυζαντίου υπήρξαν αρκετά κέντρα πολιτισμού. Κορωνίδα η πόλις των πόλεων, που για αιώνες υπήρχαν μονές με εργαστήρια αντιγραφής χειρογράφων και εμφανίστηκαν αρκετοί μορφωμένοι και λόγιοι άνδρες. Αργότερα, ως κύριες πόλεις, το Άγιον Όρος, η Νίκαια και τέλος ο Μυστράς.

Ο Μυστράς υπήρξε η τελευταία καστροπολιτεία της βυζαντινής περιόδου. Εκεί αντιγράφησαν αρκετά χειρόγραφα στα εργαστήρια των μοναστηριών. Ο Γεώργιος Γεμιστός – Πλήθων έδρασε εκεί και βροντοφώναξε τον ελληνισμό σε μια εποχή που φαινόταν η φλόγα της αίγλης και της ζωής του Βυζαντίου να σιγασβήνει. Παρακάτω θα δούμε συνοπτικότερα την πορεία της συνύπαρξης και τελικώς της αφομοίωσης των δυο κόσμων και θα αντιληφθούμε το πώς βοήθησαν στο λεγόμενο σήμερα ελληνικό πολιτισμό.

Από τη φιλοσοφία (ειδωλολατρία) στον Χριστιανισμό (4ος – 10ος)

Πυλώνες της μακροχρόνιας ζωής του Βυζαντίου είναι η ελληνική γλώσσα και ο Χριστιανισμός. Αυτοί κάνουν ισχυρά τα θεμέλια της Αυτοκρατορίας, αφού βοηθούν στην ομοιογένεια ενός απέραντου πολυεθνικού και πολυπολιτισμικού Κράτους⁹². Ιδιαίτερα ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος αναγνώρισε τον χριστιανισμό επίσημη θρησκεία (380) και αυτό προσέδωσε έναν οικουμενικό χαρακτήρα στην Αυτοκρατορία⁹³.

⁹¹ Παπάζογλου (2009) 107-110

⁹² Σοφιανός (2006) 14

⁹³ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2012) 158

Είναι φυσικό τα πρώτα χρόνια να υπάρχουν οι ασυμφωνίες μεταξύ των υποστηρικτών της φιλοσοφίας και της νέας θρησκείας. Αυτό συνέβαινε διότι κυριαρχούσε η υπεροψία του γοήτρου. Την κατάλληλη στιγμή βρέθηκαν οι εξάιρετοι, για τη σοφία τους, άνθρωποι, οι οποίοι επισημαίνουν τα οφέλη της σύζευξης των δύο χώρων. Αξίζει η αναφορά δύο φιλοσόφων και υποστηρικτών της νέας θρησκείας, που έζησαν τον 2ο αι, του Ιουστίνου (100-165) και του Κλήμη (150-215) πως οι αρχαίοι φιλόσοφοι προετοίμασαν το λόγο του Χριστού. Βέβαια κάθε χώρος έχει τον φανατισμό του και αυτό του προκαλεί υποβάθμιση. Φανατικοί χριστιανοί θανάτωσαν μια μορφωμένη και νεοπλατωνική φιλόσοφο γυναίκα, την Υπατία (370-415). Αυτό συμβαίνει γιατί ο λαός στερείται της παιδείας και της σημασίας των αξιών. Ωστόσο η φιλοσοφία βοηθά τον χριστιανισμό να εξαπλωθεί. Ένα ρεύμα της, ο στωικισμός, είχε κοινές αντιλήψεις, καθώς και οι δυο πρόσβευαν ισότητα, φιλανθρωπία, ταπεινοφροσύνη. Έτσι με γρήγορους ρυθμούς φαίνεται πως άλλαξε τις απόψεις των Ελλήνων περί κόσμου και ανθρώπου, ώστε να απαρηθθούν το όνομά τους “Ελλην”, που θεωρήθηκε συνώνυμο του ειδωολάτρη, και να πάρουν το όνομα “Ρωμαίος ή Ορθόδοξος”⁹⁴.

Ένας αρκετά μορφωμένος, γνωρίζοντας όλες τις επιστήμες από τα “ένδοξα πανεπιστήμια” της εποχής, ο Μέγας Βασίλειος, αναφωνεί το εξής παράδοξο “*οὐκ ἄχρηστον ψυχαῖς μαθήματα τὰ ἔξωθεν*”⁹⁵. Ο σοφός Ιεράρχης διακρίνει πως τα παιδιά μπορούν να αντιληφθούν εκείνα τα κείμενα που θα τους ωφελήσουν ψυχικά και θα λάβουν αρετή. Έτσι λοιπόν σε μια παιδαγωγική του ομιλία απευθύνεται σε όλους τους νέους της περιοχής του. Αυτό γίνεται σε αντιδιαστολή προς το διάταγμα του αυτοκράτορα Ιουλιανού⁹⁶. Είναι άξιο αναφοράς πως αρκετοί νέοι από τις περιοχές της Μικράς Ασίας με προτροπή του Βασιλείου πηγαίνουν και μορφώνονται υπό το βλέμμα ενός έξοχου ρητοροδιδάσκαλου, του Λιβάνιου (314-392). Εκτός από τον “ελληνικώτατο Άγιο”⁹⁷ κι άλλοι ιεράρχες είτε με κείμενά τους είτε με τη χρήση της αττικής γλώσσας προτρέπουν στη μελέτη αρχαίων συγγραφέων. Είναι χαρακτηριστικό πως τα παιδιά, τα οποία λάμβαναν γνώση γνώριζαν απέξω τμήματα των αρχαίων συγγραφέων όπως του Ομήρου, του Ευριπίδη, του Δημοσθένη, του Πλάτωνα, καθώς έδιναν ηθικά εφόδια και πρότυπα άριστης ζωής. Έτσι λοιπόν από τον 5ο αιώνα ακόμη οι βυζαντινοί μπορούσαν να αναγνωρίσουν στίχους του Ομήρου⁹⁸. Ο χριστιανισμός δεν ήρθε με σκοπό να σβήσει και να ξαναγράψει πολιτισμό, αλλά με διαλεκτικό τρόπο, ισορροπία και

⁹⁴ Βουγιουκλάκης (2009) 105-106

⁹⁵ Βλ. υποσημ. αρ. 10

⁹⁶ Το 362 ο Ιουλιανός διέταξε την απαγόρευση των Χριστιανών να διδάσκουν κλασικά έργα

⁹⁷ Παπαδιαμάντης (1955) 330 Χαρακτηρισμός του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη προς τον Μέγα Ιεράρχη

⁹⁸ Runciman (2004) 10

γεμάτος αγάπη, οικειοποιήθηκε την παιδεία του ειδωλολατρικού ελληνισμού⁹⁹, άλλωστε “ὁ Θεός αγάπη ἐστὶ”¹⁰⁰. Η ελληνική γλώσσα σιγά-σιγά γίνεται όλο και πιο αποδεκτή μέσα στη Νέα Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, για του λόγου το αληθές τον 5ο αιώνα στο Πανδιδακτήριον της Κωνσταντινουπόλεως (επί Θεοδοσίου Β') υπάρχουν περισσότερες έδρες ελληνικών αντί λατινικών, από τον 6ο αι η λατινική γλώσσα υποχωρεί και η ελληνική γίνεται επίσημη γλώσσα τον επόμενο αιώνα¹⁰¹.

Οι μορφωμένοι της εποχής και ο επίσημος πεζός λόγος μιμούνταν τη δόξα της κλασικής Αθήνας, την αττική γλώσσα, ώστε ύφος, σύνταξη και λέξεις να (ξανα)χρησιμοποιούνται¹⁰² και να τονίζουν το κάλος της γλώσσας και να δίνεται η εντύπωση της συνέχειας, ότι δηλαδή έχουν ένδοξες ρίζες. Αυτή την τακτική θα ακολουθήσουν κι άλλοι λόγιοι καθ όλη τη διάρκεια ζωής του Βυζαντίου.

Στην ποίηση παρατηρείται μια διαφορά. Τον 6ο και 7ο αιώνα γεννήθηκαν οι μεγαλύτεροι ποιητές αι υμνογράφοι της Αγίας του Θεού Εκκλησίας. Ο Ρωμανός ο Μελωδός συγγράφει αναρίθμητα κοντάκια και χλευάζει αρχαίους συγγραφείς (Όμηρο, Πυθαγόρα, Άρατο, Δημοσθένη, Πλάτωνα)¹⁰³. Ο Γεώργιος Πισίδης άριστος χειριστής του ιαμβικού τριμέτρου, τον συγκρίνουν με τον Ευριπίδη, αντιτίθεται στην αρχαιοελληνική παιδεία.

Το διάστημα 8ο – 9ο αι η αυτοκρατορία ταλανίζεται από την εικονομαχία, ωστόσο το διάστημα αυτό υπάρχουν άνδρες λαϊκοί και ιερωμένοι που ανυψώνουν τα ελληνικά γράμματα. Μάλιστα την περίοδο αυτή γίνεται η εισαγωγή της μικρογράμματης γραφής. Ο Λέων ο Μαθηματικός, ο μέγας Φώτιος, ο Αρέθας Καισαρείας και ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος αναγεννούν την παιδεία και συναντάμε τον πρώτο βυζαντινό ουμανισμό. Πολλά οφείλουμε σε αυτούς, ιδιαίτερα στον Φώτιο που με την *Βιβλιοθήκη ή Μυριόβιβλο* γνωρίζουμε χαμένα έργα. Οι βυζαντινοί μελετητές αναγεννούν τα γράμματα χάρη στη φορμαλιστική προσέγγιση των αρχαίων κειμένων (εμμονή χρήσης και εκμάθησης αττικής γλώσσας και ύφους), στη συγγραφή συμπλημάτων, ανθολογίων, σχολίων, υπομνημάτων και τέλος στην ισορροπημένη χρήση κλασικών έργων, δηλαδή απέφευγαν ό,τι αντέβαιναν στα

⁹⁹ Lemerle (2010) 220-221

¹⁰⁰ Επιστ. Ιωάννου Α' 4,16

¹⁰¹ Cameron (2009) 31

¹⁰² Wilson (1991) 19

¹⁰³ *Τι φυσῶσι καὶ βαμβεύουσιν οἱ Ἕλληνες; Τι φαντάζονται πρὸς Ἄρατον τὸν τρισκατάρaton;*
Τι πλανῶνται πρὸς Πλάτωνα; Τι Δημοσθένην στέργουσι τὸν ἀσθενῆ;
Τι μὴ ὀρῶσιν Ὅμηρον ὄνειρον ἄργόν; Τι Πυθαγόραν θρυλλοῦσι τὸν δικαίως φιμωθέντα;
Τι δὲ καὶ μὴ τρέχουσι καὶ σέβουσιν οἷς ἐνεφανίσθη τὸ Πανάγιον Πνεῦμα;
(Κοντάκιον Ρωμανού εις την Πεντηκοστήν, οίκος ιζ')

χριστιανικά ήθη¹⁰⁴. Παρατηρούμε την Εκκλησία θεματοφύλακα των λογοτεχνικών θησαυρών προς όφελος των επόμενων γενεών.

Δυτικοί και σχέσεις ζωής Ελληνισμού – Χριστιανισμού (11ος – 15ος αι)

Από τον 5ο αι η δυτική Ρώμη έχει πάψει να υπάρχει, σε αυτό συνετέλεσαν τα εξής: ο Χριστιανισμός γίνεται επίσημη θρησκεία (τέλος 4ου αι), βαρβαρικά φύλα την καταστρέφουν (5ος αι) και τα ελληνικά γίνονται επίσημη γλώσσα του Κράτους (7ος αι). Συνεπώς μπορούμε να ισχυριστούμε πως το Βυζάντιο μένει ως η μόνη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Αυτό οι δυτικοί δε το λησμονούν. Ο πάπας επιθυμεί να έχει στην κυριαρχία του ολόκληρη την εκκλησία, γνωστό ως *το πρωτείο του πάπα*, ισχυριζόμενος στο μεγαλείο της πάλαι ποτέ ένδοξης Ρώμης επίσης ο πάπας Λέων Θ' επιβάλλει τα λατινικά ήθη και έθιμα σε ορθόδοξες εκκλησίες της Νότιας Ιταλίας¹⁰⁵. Αυτά μαζί με δογματικά ζητήματα φέρουν τη κρίση ανάμεσα στις δύο εκκλησίες και το 1054 γίνεται το σχίσμα. Αυτή η κρίση, όπως μας δείχνει η ιστορία, έβαλε το λιθαράκι να πάρουν διαφορετική τροπή τα πράγματα, μετέπειτα, για τη ζωή του Βυζαντίου και εν γένει της Ελλάδας.

Όσον αφορά για τη σχέση των δυτικών με τα ελληνικά γράμματα, σύμφωνα με τον ιστορικό S. Gouguenheim “η Δύση γνώρισε τους αρχαίους κλασικούς πρώτα μέσω του Βυζαντίου, από τις μεταφράσεις ελληνικών κειμένων στα λατινικά, οι οποίες ξεκίνησαν το 10ο αι, και στη συνέχεια μέσω των αραβικών κειμένων, των οποίων η μεταφραστική ακρίβεια είναι αμφισβητούμενη, λόγω της μη μεταφραστικής αμεσότητας (από ελληνικά σε αραβικά και στη συνέχεια σε λατινικά)”¹⁰⁶. Τον 10ο αι λοιπόν έχουμε ένα ενδιαφέρον για τα ελληνικά στη Ρώμη, στην οποία ήταν άγνωστα περίπου από τον 6ο αι. Αντιθέτως στην Κωνσταντινούπολη τα λατινικά λίγοι τα γνώριζαν.

Τον 11ο - 12ο αι δρουν στα γράμματα η Άννα Κομνηνή μορφωμένη κόρη του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' που πρότυπό της ήταν η θουκυδίδεια γραφή, ο Μιχαήλ Χωνιάτης -Μητροπολίτης Αθηνών- ο οποίος οργίζεται για την υποβάθμιση της χρήσης της αττικής διαλέκτου από το ποιμνιό του, ο Ευστάθιος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ο οποίος επιμελήθηκε τον Όμηρο και σχολίασε τον Πίνδαρο, ο Μιχαήλ Ψελλός, ο οποίος ισχυριζόταν πως γνώριζε τη λατινική γλώσσα¹⁰⁷ και θεωρούσε τους αρχαίους Έλληνες προφήτες με

¹⁰⁴ Wilson (1991) 94-177

¹⁰⁵ Beck (2004) 395-396

¹⁰⁶ Εφημ. Καθημερινή της Κυριακής 17-6-2012, απόσπασμα συνέντευξής του.

¹⁰⁷ Runciman (2017) 276-280

κορυφή των Πλάτωνα¹⁰⁸. Πρόκειται για έναν καθηγητή της φιλοσοφίας που προσέλκυε πολλούς μαθητές, άλλωστε η συγγραφική του παραγωγή ήταν τεράστια, αφού ασχολήθηκε με πολλούς κλάδους. Αν και χριστιανός δείχνει έντονη περιέργεια για την ειδωλολατρική παιδεία. Εκείνη την εποχή παρατηρείται ένα ενδιαφέρον για την νεοπλατωνική φιλοσοφία και ο Ψελλός πρωταγωνιστεί, ωστόσο δε θέλησε να έρθει σε ισχυρή κόντρα με την χριστιανική πίστη¹⁰⁹.

Για πολλούς το Βυζάντιο τελείωσε το 1204 με την άλωση των Σταυροφόρων. Η Αυτοκρατορία δε χάνεται, εξορίζεται και δημιουργείται η Αυτοκρατορία της Νίκαιας (1204-1261), όπου εκεί διασώζεται ο βυζαντινός πολιτισμός, ο οποίος αφού δοκιμάστηκε σκληρά, ανασυστάθηκε και αναγεννήθηκε από τις στάχτες του. Λόγιος εκπρόσωπος της Νίκαιας μπορεί να θεωρηθεί ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο οποίος πιστεύει ακράδαντα ότι η λογική βοηθάει στην κατανόηση της Βίβλου¹¹⁰. Η λατινική λαίλαπα κατέστρεψε, έκλεψε και λεηλάτησε πλήθος έργων τέχνης της Κωνσταντινούπολης. Οι λόγιοι της Νίκαιας ενδυνάμωσαν τους Βυζαντινούς και προετοίμασαν τη δημιουργία της έννοιας “γένος”. Πλέον στον αυτοκρατορικό τίτλο προστίθεται η λέξη “*Ελλήνων*”. Πλέον υπογράφει ως “*ο τάδε αυτοκράτωρ Ρωμαίων τε και Ελλήνων*”. Βλέποντας τις δράσεις των δυτικών ο αυτοκράτορας θέλει να τονώσει το ήθος των σκλαβωμένων Βυζαντινών και σιγά-σιγά εμφανίζεται ένας όρος που ξένιζε τους παλαιότερους αιώνες. Ο όρος *Έλληνας* είχε τη σημασία του εθνικού, του ειδωλολάτρη, πλέον αυτό αλλάζει, καθώς οι λόγιοι εξοικειώνονται με τον ελληνισμό και τον θεωρούν αποκαθαρμένο από την προκατάληψη της ειδωλολατρίας¹¹¹, λαμβάνει τη σημασία του κατοίκου του Ανατολικού Ρωμαϊκού Κράτους, εθνολογική δηλαδή σημασία, όπως μαρτυρούν κείμενα του 9ου αι.¹¹² Λίγα χρόνια πριν την οριστική διάλυση του Βυζαντίου, θα έρθει ο Πλήθωνας και θα ορίσει τον όρο ως γένος.

Το 1261 στη Κωνσταντινούπολη περπατούν πλέον ελεύθεροι οι Βυζαντινοί σε ένα παρακμασμένο (νέο) Κράτος. Η νέα δυναστεία, των Παλαιολόγων, έχει να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα -οικονομικά, πολιτικά, στρατιωτικά. Το σχίσμα του 1054 έφερε την άλωση το 1204 και αυτή με τη σειρά της δημιούργησε διαμάχες στο εσωτερικό της ετοιμόρροπης αυτοκρατορίας, την έριδα ενωτικών – ανθενωτικών. Την γκρίζα σελίδα της ιστορίας που φαίνεται να υπάρχει στο σκηνικό, έρχεται η πολιτιστική άνθιση, η λεγόμενη

¹⁰⁸ Βουγιουκλάκης (2009) 181

¹⁰⁹ Wilson (1991) 202-214

¹¹⁰ Wilson (1991) 283

¹¹¹ Χριστοφιλοπούλου (2004) 198

¹¹² Στο Περί Θεμάτων ο Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος καλεί τις πόλεις της Παφλαγονίας, της Σινώπης, της Αμασείας, της Αμισού *ελληνίδες πόλεις και Ελλήνων άποικοι*.

παλαιολόγεια αναγέννηση, για να λαμπρύνει την ατμόσφαιρα. Τα χειρόγραφα επαναπατρίζονται, εύποροι και λόγιοι της Πόλης αγοράζουν αδρά από τους Λατίνους, η αρχιτεκτονική παίρνει νέες διαστάσεις και γεννιούνται νέα κέντρα γραμμάτων. Κορωνίδα πάντων ήταν η Κωνσταντινούπολη, ωστόσο, ίσως για να αποφευχθεί η καταστροφή του 1204, συναντάμε τέτοια κέντρα στη Τραπεζούντα, τη Θεσσαλονίκη, τη Νίκαια και το Μυστρά. Ο τελευταίος κατείχε σημαίνοντα ρόλο στην ανάπτυξη των ελληνικών γραμμάτων.

Η παλαιολόγεια αναγέννηση στα γράμματα διαφέρει από εκείνη την αναγέννηση του 9ου-10ου, καθώς οι λόγιοι επεξεργάζονται κριτικά τα κλασικά κείμενα, σκοπός τους είναι δώσουν σημασία στο αξιολογικό και ηθικό φορτίο τους. Η αττική γλώσσα συνεχίζει να επηρεάζει τη κάστα των λογίων, όμως γίνεται αντιληπτό πως οι συγγραφείς -ιδίως οι ιστορικοί- της εποχής κάνουν κατάχρηση της θουκυδίδειας αντικειμενικότητας, της τεκμηρίωσης και του υπέρμετρου σεβασμού των κειμένων. Στο κέντρο της Αυτοκρατορίας δρουν οι Μάξιμος Πλανούδης, Μανουήλ Μοσχόπουλος, Γεώργιος Παχυμέρης, Γεώργιος Ακροπολίτης, Μανουήλ Ολώβολος, Θωμάς Μάγιστρος, Δημήτριος Τρικλίνιος, Θεόδωρος Μετοχίτης, Δημήτριος Κυδώνης, οι οποίοι συντελούν τα μέγιστα, ώστε σήμερα να γνωρίζουμε κείμενα αρχαίων τραγικών και συγγραφείς της αττικής πεζογραφίας¹¹³.

Κλασικές Σπουδές και Χριστιανισμός

Στις προηγηθείσες σειρές έγινε μια αναφορά ορισμένων λογίων προσώπων που έδρασαν από τις αρχές έως τα τέλη της αυτοκρατορίας. Κύριο κέντρο δεν είναι άλλο από εκείνο της λήψεως όλων των αποφάσεων, η Πόλη. Παρατηρούμε πως η αττική γλώσσα (δηλαδή ελληνισμός υπό την έννοια λατρείας αρχαίων συγγραφέων) και χριστιανισμός συμβάδισαν, ώστε σήμερα να θεωρούμε την ύπαρξη μιας συνέχειας στον ελληνικό πολιτισμό. Άπαντες καυχόμαστε για τη σοφία, τα έργα και την παρακαταθήκη των αρχαίων προγόνων μας, όμως λησμονούμε την προσφορά του ελληνικού μεσαίωνα. Φάροι της αναγέννησης των γραμμάτων, με τον υπομνηματισμό ή τον σχολιασμό, είναι σε μεγάλο βαθμό κληρικοί, ανώτεροι και κατώτατοι. Επίσης, οι μονές εκτός από χώροι λατρείας γίνονται χώροι διάσωσης και διάδοσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς εκεί κυρίως λειτουργούν τα εργαστήρια αντιγραφής χειρογράφων. Ας αναλογιστούμε λίγο το εξής παράδοξο σκηνικό, ο μοναχός που έχει σκοπό της ζωής του την προσευχή, “*ἀδιαλείπτως προσεύχεσθε*”¹¹⁴, ταυτόχρονα μαζί με τη νοερά προσευχή, διαβάζει *έξωθεν* έργα, ώστε να τα αντιγράψει.

¹¹³ Wilson (1991) 292-331

¹¹⁴ Επιστ. Α' προς Θεσσαλονικείς, 5.17

Από τον 4ο αι έως και τον α' βυζαντινό ουμανισμό (9ος-10ος αι) δεσπόζοντα ρόλο στην ανάδειξη και ανάπτυξη των γραμμμάτων έχουν κληρικοί. Αυτό από το σχίσμα και μετά παύει να υπάρχει και ιδιαίτερα τους τελευταίους αιώνες. Προφανώς και κληρικοί του 13ου – 15ου αι ασχολούνται με τα αρχαία κείμενα όμως παρατηρούμε τον κατώτερο (μητροπολίτες επαρχιών) ή κατώτατο κλήρο (μοναχοί). Προφανώς οι διαμάχες μεταξύ Ορθοδόξων – Καθολικών ή ενωτικών – ανθενωτικών να έχουν επιρροή σε αυτό. Στα γράμματα εκκλησιαστικές μορφές του μεγέθους του Μεγάλου Βασιλείου ή του Φωτίου ελάχιστα συναντάμε (Ευστάθιος Θεσ/νικής [12ος αι], Μιχαήλ Χωνιάτης [12/13ος αι]). Τον 14ο και 15ο αι παρατηρείται μια νέα τάση, όπως αποκαλεί ο Κρουμπάχερ, καθώς οι λόγιοι συγγραφείς αυτής της περιόδου έγιναν πρόδρομοι μιας νέας εποχής και είναι λιγότερο δεμένοι με τους Βυζαντινούς προγόνους τους¹¹⁵. Πλέον οι λόγιοι ιεράρχες (πχ Γρηγόριος Παλαμάς) συγγράφουν θεολογικά έργα, σε άριστη γλώσσα, με σκοπό να ενδυναμώσουν την ορθόδοξη πίστη και να αντικρούσουν τους δυτικούς.

Η άλωση του 1204, όπως αναφέρθηκε, είχε ως αποτέλεσμα πολλά χειρόγραφα να καταστρέφουν. Αυτό σημαίνει πως αρκετά έργα της ελληνικής γραμματείας σβήσανε μια για πάντα και μας είναι άγνωστα σήμερα. Λόγιοι της παλαιολόγεια εποχής που έδρασαν στη Κωνσταντινούπολη (πχ Μάγιστρος, Τρικλίνιος) διέσωσαν τους τραγικούς ποιητές (Ευριπίδη, Αισχύλο). Το υλικό που σήμερα έχουμε το οφείλουμε σε αυτούς. Άλλο ένα παράδοξο! Το θέατρο είναι απών καθ όλη τη διάρκεια του Βυζαντίου. Δεν μας έχουν διασωθεί θεατρικά έργα και δεν υπάρχει αναφορά για κάποια ιδιαίτερη δράση αυτού του είδους. Παρόλο αυτά το έργο *Χριστός Πάσχω* έχει χαρακτηριστεί ως δράμα που γράφηκε τη βυζαντινή περίοδο¹¹⁶ όχι όμως για να ανέβει σε θεατρική σκηνή αλλά για ανάγνωση¹¹⁷. Οι χριστιανοί τα διασώζουν, λοιπόν, τραγικά έργα, διότι αφενός νιώθουν σεβασμό για την ιστορία τους, αφετέρου, μπορεί να λεχθεί, αυτά τους θυμίζουν την ορθόδοξη πίστη. Η χριστιανική θεία λειτουργία και ο ιερός ναός έχει αρκετά κοινά στοιχεία με το αρχαίο ελληνικό θέατρο.

Ο Μυστράς στη σύζευξη ελληνισμού και χριστιανισμού

Για οκτώ αιώνες η Κωνσταντινούπολη κατείχε το στέμμα των τεχνών και των γραμμμάτων. Διαταγές για τον τρόπο άσκησης πολιτισμού έδινε μόνο η Βασιλεύουσα. Αυτό άλλωστε της

¹¹⁵ Vasiliev (1954) 881

¹¹⁶ Τόσο η πατρότητα του έργου όσο και η χρονολογία γραφής του έχουν απασχολήσει τους μελετητές, οι οποίοι με την έρευνά τους το τοποθετούν άλλοι στους πρώιμους βυζαντινούς αιώνες, άλλοι μεταγενέστερα (11ο-12ο αι)

¹¹⁷ Ξανθάκη-Καραμάνου (2012) 176-177

έδινε γόητρο και πολλοί λαχταρούσαν να την κατακτήσουν. Δεν είναι τυχαίο πως οι δυτικοί πρώτα στράφηκαν με μανία να βάλουν κατά τα έργα τέχνης της Πόλης, του πολιτισμού δηλαδή της Αυτοκρατορίας της Νέας Ρώμης. Δεν θέλησαν τότε να αναγνωρίσουν το “σχισματικό” βυζάντιο ως πραγματική συνέχεια της Ρώμης, γι αυτό και αργότερα επινόησαν τον όρο Βυζάντιο. Η φλόγα του κέντρου του πολιτισμού δε σβήνει αλλά τρεμοπαίζει. Το τρεμόσβησμα θα πετάξει σπίθες και θα γεννηθούν νέα κέντρα, τα οποία θα πυρώσουν τις επόμενες γενιές και θα δημιουργηθεί η ομοιογένεια. Τέτοιο κέντρο θα γίνει ο Μυστράς αποδεικνύοντας πως ακόμη “*κι αν εξηράθη το κλαρί, πάντα χλωρή ειν' η ρίζα*”¹¹⁸. Από εκεί θα επισημοποιηθεί η χρήση του *Ελλάς, Έλλην* δηλώνοντας το γένος.

Η καστροπολιτεία του Μυστρά είναι το τελευταίο κομμάτι του Βυζαντίου, μέχρι σήμερα πηγαίνοντας στον ιστορικό αυτό τόπο και αντικρύζοντας τα απομεινάρια μας φέρνει στο νου ψήγματα δράσης και κοινωνικής ζωής των βυζαντινών χρόνων. Ο μικρός στην ιστορία του, την ύπαρξή του, την έκτασή του Μυστράς θα μπορέσει για δύο περίπου αιώνες να σηκώσει στις πλάτες του τη δόξα των προηγούμενων αιώνων.

Ο οικισμός της Λακεδαιμόνας ανέβηκε στο Μυστρά, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Το θρησκευτικό αίσθημα προελαύνει όλη την περίοδο. Οι κάτοικοι της φραγκοκρατούμενης Λακεδαιμονίας ζητούν και το επιδιώκουν ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας. Γεμίζει, λοιπόν, ο τόπος από εκκλησίες και μοναστήρια, τα οποία θα συμβάλουν στον πολιτισμό – γράμματα και τέχνη– καθώς εμφανίζονται αλλαγές στη ζωγραφική και την αρχιτεκτονική, δηλαδή η ελληνικότητα έρχεται να συναντήσει τον χριστιανισμό, αλλά κυρίως εκεί θα δημιουργηθούν οι βιβλιοθήκες και τα αντιγραφεία, όπου καταξιωμένοι κωδικογράφοι θα κρατήσουν τα αρχαία ελληνικά κείμενα, λόγιοι “εξόριστοι” θα διδάσκουν, ώστε οι νέοι της επαρχίας αυτής θα έχουν ευκολότερη πρόσβαση στην μόρφωση.

Ο Μυστράς θα είναι το μέρος στο οποίο η σχέση ελληνισμού και χριστιανισμού θα δοκιμαστεί Τον 15ο αι -έχοντας ξεκινήσει η προεργασία στα μέσα του 14ου αι- με την αναγέννηση των γραμμάτων θα αναζωπυρωθεί το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία με αντικείμενο το θρησκευτικό αίσθημα. Οι φιλοσοφικές απόψεις του Πλήθωνα θα ταράζουν τα νερά. Σκοπός του όμως δεν νοείται η ατίμωση του πολιτιστικού παρελθόντος (συνύπαρξη ελληνισμού – χριστιανισμού) αλλά η σωτηρία της Αυτοκρατορίας. Τους τελευταίους αιώνες του Βυζαντίου παρατηρούνται θρησκευτικές έριδες που αποτέλεσμα έχουν τα ξεσπάσει διαμάχη και στην κοινωνία με συνεπακόλουθο την πολιτική κρίση κι αν θυμηθούμε τις

¹¹⁸ Στίχος του ποιήματος *Φωτεινός, Άσμα Πρώτον*, του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη

πιέσεις των Τούρκων τότε η κρίση υπερδιπλασιάζεται¹¹⁹. Είναι χαρακτηριστικό πως παρότι δημιούργησε αντιπάλους λόγω των απόψεών του, πολλοί -μεταξύ των οποίων οι Γεώργιος Σχολάριος και Γεώργιος Τραπεζούντιος- τον παραδέχονται ως τον σοφώτατο άνδρα του 15ου αι, ερχόμενοι σε αντίθεση με το ρητό του θείου υμνογράφου που λέγει τους “φιλοσόφους άσόφους”¹²⁰

Αν θελήσουμε να δούμε την ιστορία του Μυστρά υπό το θρησκευτικό κομμάτι, θα διαπιστώσουμε πως κυριάρχησε μια θρησκευτική ανομοιογένεια. Η Σπάρτη υπήρξε από το ξεκίνημα των μεταχριστιανικών αιώνων ένα προπύργιο της ειδωλολατρικής θρησκείας, καθώς τελετές με λυκούργεια έθιμα έχουν δραστήρια ζωή. Από τα μέσα του 5ου αι έχουμε χριστιανικές κοινότητες, αν και λιγστοί εβραίοι ζουν στην περιοχή. Τους αμέσως επόμενους αιώνες σλαβικά φύλα (Μηλιγκοί και Εζερίτες) εγκαθίστανται στη Λακεδαιμονία. Ωστόσο από τον 11ο αι στην πλειοψηφία τους προσηλυτίζονται, υπό τη βοήθεια του Οσίου Νίκωνα, χάρη στου οποίου η πόλη αποκτά συνοχή, καθώς εκδιώκονται οι εβραίοι και λιγστοί κάτοικοι ορεινών περιοχών που λάτρευαν τα είδωλα αλλάζουν στάση¹²¹. Με την επιστροφή των Ελλήνων και την αποχώρηση των Φράγκων από τον Μυστρά κληρικοί λόγιοι, Νικηφόρος Μοσχόπουλος και αρχιμανδρίτης Παχώμιος, θα ρίξουν στο χέρσο έδαφος του τόπου τους καρπούς, ώστε να φυτρώσουν οι πνευματικοί άνδρες, να προαχθεί ο Μυστράς ως τόπος πνεύματος.

Παλαιολόγια περίοδος και φιλοσοφία

Με την επιστροφή των Παλαιολόγων στην Κωνσταντινούπολη, η Αυτοκρατορία μεταξύ του Τούρκου εχθρού που βρισκόταν προ των πυλών, είχε να αντιπαλέψει τις θρησκευτικές έριδες (ορθόδοξοι – Λατίνοι, ενωτικοί – ανθενωτικοί, ησυχαστές – αντιησυχαστές). Αυτές υπήρξαν ο καταλύτης για την ιστορική πορεία του Βυζαντίου. Όμως, από αυτές τις έριδες θα γεννηθεί ένα ενδιαφέρον, το οποίο απείχε τους παλαιότερους αιώνες. Πολλοί είναι εκείνοι που θα βρουν παρηγοριά στην φιλοσοφία. Μέχρι τότε ο Πλάτωνας μελετιόταν στις φιλοσοφικές σχολές και στα διάφορα σχολεία. Η συναναστροφή με τους δυτικούς και ορισμένες απόψεις των ησυχαστών εντρύφησε τους λογίους να εισχωρήσουν στο περιεχόμενο της φιλοσοφίας και όχι απλά να μελετάν πλατωνικά έργα, να τα κάνουν χρήση προς επεξήγηση του χριστιανικού λόγου, αλλά μέσω αυτών να ορίσουν τα πράγματα, να

¹¹⁹ Βουγιουκλάκης (2009) 177

¹²⁰ Στίχος από τον Ακάθιστο Ύμνο “χαίρε φιλοσόφους άσόφους δεικνύουσα”

¹²¹ Βαχαβιώλος (2014) 60-66, 79-81, 85-86

δημιουργήσουν δηλαδή, βάσεις για την αλλαγή και τη νέα εποχή που διακρινόταν στον ορίζοντα.

Στις παραπάνω έριδες έρχεται να προστεθεί μια φιλοσοφική διαμάχη. Λόγιοι της παλαιολόγιας περιόδου που είχαν επαφή με την Ιταλία γοητεύτηκαν από τις αριστοτελικές ή τις δυτικές σχολαστικές απόψεις κι ορισμένοι εισχώρησαν στο καθολικό δόγμα (πχ Δημήτριος Κυδώνης), αντίθετα οι του Μυστρά, κυρίως, λόγιοι είχαν πλατωνικές και νεοπλατωνικές αντιλήψεις. Στη διαμάχη αυτή συμμετοχή ενέχει το ενωτικό ζήτημα, το οποίο σκόπευε να εκλατινίσει το Βυζάντιο. Λόγιοι όπως Γεώργιος Φιλόσοφος και Πλήθων με τις πλατωνικές, νεοπλατωνικές απόψεις προφύλαξαν το Βυζάντιο, επιδεικνύοντας την Ελληνικότητά του και υποσυνείδητα την ορθόδοξη πίστη, διότι αρχαιοελληνική παιδεία (μέρος της νοείται η φιλοσοφία) και χριστιανισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένα, θεωρήθηκαν από τον υπερβάλλοντα ζήλο για την κλασική αρχαιοελληνική φιλοσοφία παγανιστές. Σε επόμενα κεφάλαια θα επεκταθούμε και θα νοήσουμε καλύτερα την στάση και τη δράση τους.

Επίλογος

Έγινε μια αφήγηση μερικών μόνο λογίων που έδρασαν έχοντας στο νου τους να διαπλάσουν το ήθος και να μεταδώσουν τη σοφία που αποβαίνει από τη μελέτη αρχαίων κειμένων. Οι χριστιανοί δεν ένιωσαν βδελυγμία για τον ελληνισμό, καθώς έλαβαν μαθήματα από αυτόν. Όλοι οι λόγιοι, από τον Μέγα Βασίλειο μέχρι και τον Πλήθωνα, συμβάλλουν στο να καταδειχθεί πως υπάρχει συνέχεια, η γλώσσα μένει αδιάσπαστη για αιώνες παρόλο τις συχνές μεταβολές των ορίων ή των συχνών συγκρούσεων. Ο χριστιανισμός δεν αποκόπτει τον ελληνικό πολιτισμό, δημιουργεί τον βυζαντινό πολιτισμό, ο οποίος έχει βαθιές ρίζες στο παρελθόν ¹²². Η Εκκλησία λοιπόν τίθεται ως προστάτιδα δύναμη του Ελληνισμού. Από την συνύπαρξη των δυο πολιτισμών με την πάροδο των ετών θα έρθει η αφομοίωση, από την οποία θα γεννηθεί η ενότητα ενός νέου Κράτους και θα μιλήσουμε πλέον για Ελληνική εθνότητα και ελληνική παιδεία. Επομένως ευστόχως ο Charles Diehl θα επισημάνει πως *“Η σύγχρονος Ελλάς οφείλει πολύ περισσότερα εις το Χριστιανικόν Βυζάντιον, παρ’ ότι εις τας Αθήνας του Περικλή και του Φειδία”*¹²³.

Το πνεύμα της Αθήνας, η φιλοσοφία, διαδίδεται στο Βυζάντιο και οι λόγιοι προσπαθούν να προάγουν τον συγκερασμό (φιλοσοφίας-χριστιανισμού) προς όφελος του πολιτισμού. Ο Πλήθωνας από το Μυστρά, ως άλλος αρχαίος φιλόσοφος, θα προσπαθήσει να καταδείξει την

¹²² Dakin (2012) 19-25

¹²³ Diehl (1923) 8

άριστη πολιτεία. Πόσο μάλλον χρήσιμο θα ήταν αυτό, τη στιγμή μάλιστα που η Αυτοκρατορία έδειχνε να ψυχορραγεί. Ωστόσο οι όποιες ρωγμές μπορεί να προκάλεσαν οι ιδέες του σοφού του 15ου αι σε καμία περίπτωση δεν ήταν επιβλαβείς για την συνέχεια του πολιτισμού, αντιθέτως ήταν μια ένεση επιβίωσης, καθώς στο μεταίχμιο της αλλαγής του ρου της ιστορίας, τα ελληνικά γράμματα έζησαν, διαδόθηκαν, λατρεύτηκαν και γέννησαν το κλέος στο λεγόμενο ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Πολλοί ακούγοντας για Βυζάντιο το ταυτίζουν με την Εκκλησία. Πράγμα λανθασμένο και ένδειξη είτε αγνωσίας περί Βυζαντίου είτε “λάσπης” από ορισμένους που θεωρούν την μακραίωνη περίοδο της ελληνικής ιστορίας ως το μελανό σημείο. Θεοκρατικό δεν υπήρξε ποτέ το Βυζάντιο! Ο αυτοκράτορας μπορεί στον τίτλο του να περιέχει φράσεις όπως *ελέω Θεού ή πιστός εν Χριστώ βασιλεύς*, ωστόσο τις χρησιμοποιεί για να φανεί ότι είναι όργανο του Θεού και ότι περιβάλλεται από θεία εμπιστοσύνη. Δεν δηλώνει δηλαδή τη σημασία ότι ο αυτοκράτωρ είναι Θεός, όπως συνέβαινε στους ρωμαίους αυτοκράτορες ή στον παπισμό. Η έννοια του “καισαροπαπισμού” στο Βυζάντιο είναι παντελώς άγνωστη.¹²⁴ Από την άλλη, η οργάνωση της Εκκλησίας είναι ιεραρχημένη πνευματικά κι όχι κρατικά. Καθ’ όλη την διάρκεια ζωής του Βυζαντίου Εκκλησία και Κράτος συνεργάζονται, η θρησκευτική και η πολιτική εξουσία δεν ταυτίζονται όπως συμβαίνει στη Δύση.

¹²⁴ UNESCO (1970) 2033-2034

Η πνευματική ζωή στον Μυστρά 13ο – 14ο αι

“Φτωχά γεννάς τραγούδια, πατρίς, φτωχή μητέρα!

Μικρά πουλιά πετούνε μες σε κλουβί στενό,

οι σταυραϊτοί γυρεύουν ελεύθερον αέρα

κι απέραντο ουρανό.

(...)

Όμως θα 'ρθεί μια μέρα που η πατρίς, μεγάλη,

τη γλώσσα τη μεγάλη θα βρει μες στην καρδιά

και θε να έχουν ταίρι του κλέφτ' οι σίχοι πάλι

κι οι Πίνδαροι παιδιά!”¹²⁵

Εισαγωγή

Έχει λεχθεί προηγουμένως ότι με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους δυτικούς η περίφημη Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης χάνει την αίγλη της. Αναγκάζεται να μεταναστεύσει ώστε η τίμια φλόγα της να μην σβήσει από την ιστορία αλλά να κρατηθεί αναμμένη, ως ελπίδα ζωής αιωνίου. Πλέον εστίες του Ελληνισμού είναι η Νίκαια, η Τραπεζούντα και η Ήπειρος. Γίνεται αντιληπτό πως η άλλοτε βυζαντινή αίγλη περιπλανιέται στον χάρτη και στην ιστορία σαν “φτωχή μητέρα”. Αυτή θα κυοφορήσει την λύτρωση και κατά συνέπεια την αναγέννηση του πολιτισμού και των ιδεών. Η ανάγκη για επιβίωση οδήγησε στο να σκέπτονται οι Βυζαντινοί ορθά και συνεσταλμένοι στο ύψος των απαιτήσεων να πράττουν για το κοινό όφελος. Στο νου τους λοιπόν βρίσκεται η άποψη πως αν δεν κοιτάζουμε το παρελθόν, την ιστορία μας, δεν μπορούμε να προάγουμε τόσο τον εαυτό μας όσο και τον τόπο στο μέλλον. Έτσι αναζήτησαν να βρουν τις ρίζες τους, να τις αγαπήσουν και ως καρποφόρα δένδρα μετέδωσαν τις αγωνίες τους και τις ενέργειές τους στους επόμενους. Με τους πνευματικούς και δραστήριους άνδρες της Νίκαιας¹²⁶, όπως ο Ιωάννης Βατάτζης, ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρις, ο Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο Γεώργιος Ακροπολίτης κα, οι όροι όπως *Έλλην*, *Ελληνισμός* θα πάψουν να ταυτίζονται με την αρχαία θρησκεία, προσδιορισμός τους η παιδεία και το Γένος. Η απώλεια του κλέους της Βασιλεύουσας ξύπνησε την ελληνική συνείδηση¹²⁷.

¹²⁵ Απόσπασμα από το ποίημα του Κ. Παλαμά, *Τα τραγούδια της πατρίδας, [Επίλογος]*, 1885

¹²⁶ Για την πνευματικότητα της Νίκαιας, Wilson (1991) 279-285

¹²⁷ Ostrogorsky (1997) 125-126

Η Κωνσταντινούπολη ανασταίνεται το 1261 και οι Παλαιολόγοι, η τελευταία δυναστεία, δίνουν μάχη για να κρατήσουν τη βυζαντινή δόξα. Αυτό το τελευταίο κομμάτι είναι μια μαύρη ιστορική περίοδος, καθώς η άλλοτε αυτοκρατορία έχει πάρει μια διάσταση πόλις-κράτους, οι εξωτερικοί κίνδυνοι είναι πολλοί, οι βυζαντινοί αναγκάζονται να συγκατοικήσουν με τους δυτικούς -είτε λόγω εμπορίου, είτε λόγω επιγαμιών, είτε επειδή ορισμένοι λατίνοι επέλεξαν να ζήσουν στη νέα χώρα-, πολλές αντιμαχίες εντός της αυτοκρατορικής αυλής (Καντακουζηνοί – Παλαιολόγοι), οι θρησκευτικές έριδες πρωταγωνιστούν στα πράγματα –κίνημα ζηλωτών, ησυχασμός, ενωτικό– και έχουν ένα μερίδιο ευθύνης (κυρίως το κομμάτι της ένωσης) στην ολοκληρωτική άλωση και τον εξαφανισμό της μακραίωνης αυτοκρατορίας. Ο χώρος των γραμμάτων δεν μένει άπρακτος στις αντιμαχίες που συνέβαιναν τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες αφού παρατηρούνται διαμάχες μεταξύ των φιλοσοφικών ιδεών, πλατωνισμού και αριστοτελισμού¹²⁸. Βέβαια σε αυτό συμμετέχει κρυφά, σε κάποιο βαθμό, η αντιπαλότητα μεταξύ Ορθοδόξων και δυτικών.

Τους δύο τελευταίους αιώνες της ζωής του το Βυζάντιο βρίσκεται σε παρακμή και χάνει το πολυτιμότερο στοιχείο του, το βυζαντινό ιδεώδες. Αυτό ήταν η *τάξη* και η *ενότητα*, χριστιανικές αρετές που προστάτευαν για αιώνες το Κράτος¹²⁹. Όντως διακρίνοντας τα πολιτικά πεπραγμένα ο οποιοσδήποτε θα ισχυριστεί πως η αυτοκρατορία πνέει τα λοίσθια. Παρά ταύτα, την πολιτική κατάπτωση έρχεται να σκεπάσει η πνευματικότητα, η αναγέννηση των γραμμάτων και της τέχνης, η λεγόμενη παλαιολόγεια αναγέννηση. Χαρακτηριστικά ο επιφανής βυζαντινολόγος Steven Runciman αναφέρει “*με την πνευματική ζωή το Βυζάντιο δεν είχε λάμψει με τόση λαμπρότητα όσο στους δύο θλιβερούς αιώνες*”¹³⁰. Ιδιαίτερα η αναγέννηση εκδηλώθηκε στον Μυστρά με τις αρχιτεκτονικές και ζωγραφικές τάσεις στις εκκλησίες, τις φιλοσοφικές σχολές, τους “μετανάστες” λογίους που διέσωσαν την πολιτιστική κληρονομιά. Αυτά μας έκαναν να πιστεύουμε πως κλασική και βυζαντινή ζωή είναι η ενιαία παράδοσή μας, όπως και ότι “ο Μυστράς υπήρξε η μεθόριος περιοχή ανάμεσα στο Βυζάντιο και στη νεοελληνική πραγματικότητα”¹³¹.

Το σημείο λήψης των αποφάσεων ήταν η Κωνσταντινούπολη, όμως θα δημιουργηθούν νέα κέντρα. Χρειάζεται να μεταλαμπαδεύσει την αίγλη και τη δόξα τόσο τη δική της όσο και των προγόνων δηλαδή των κλασικών έργων της αρχαιότητας. Αναπτύσσεται η φιλοσοφία εκείνη τη περίοδο, αν και ο Ψελλός νωρίτερα (11ο αι) προσπάθησε χωρίς όμως να βρει το

¹²⁸ Ζωγραφίδης (1997) 130

¹²⁹ Κατσαφάνας (2014) 160

¹³⁰ Runciman (2005) 22

¹³¹ Κατσαφάνας (2014) 12

κατάλληλο έδαφος για να την αναπτύξει. Ο Μυστράς, η νέα αυτή πόλη που αναδύθηκε, θεωρήθηκε ως το επιθυμητό μέρος για να αναπτυχθεί η πνευματική ζωή, να διαδοθούν τα αρχαία έργα κι ιδέες, καθώς και για να ανοίξουν φιλοσοφικές σχολές εκτός της πρωτεύουσας, για να πάρει ουσία η φιλοσοφία και από απλή μελέτη να γίνει φορέας ιδεών για εσωτερική ανάπτυξη του ανθρώπου μα ταυτόχρονα και για ανάπτυξη της κοινωνίας. Έτσι από τα μέσα του 14ου αι συντελείται μια επανάσταση στα γράμματα, εφόσον από την αντιγραφή και τη μελέτη -που συνεχίζουν ακούραστα να υπάρχουν- οδηγούμαστε στην προαγωγή ιδεών και η πλατωνική φιλοσοφία παίρνει σάρκα και οστά.

Παρατηρώντας την συνεισφορά του στην πνευματική ζωή της Ελλάδος, στον ελληνικό πολιτισμό και εν γένει στο Γένος, μπορούμε να πούμε πως ο ακαλλιέργητος τόπος του Μυστρά έγινε “*τὸ ῥόδον τὸ ἀμάραντον*” που ευωδίασε χάρη στους λογίους που βρέθηκαν εκεί και προήγαγαν τις ιδέες τους, “*τὸ μῆλον τὸ εὖοσμον*”¹³² που έδωσε γευστικούς καρπούς σε εμάς, ώστε να γνωρίσουμε το παρελθόν μας και να θυμηθούμε την ταυτότητά μας.

Για τον 13ο και 14ο αι αποτελεί δύσκολη διαδικασία να αναφέρουμε την πνευματική κίνηση στο Μυστρά. Οι πρώτοι λόγιοι που έδρασαν σ' αυτό το τόπο δεν είχαν σκοπό της ζωής τους να προβληθούν. Ο τόπος είχε ανάγκη από παιδεία και έργο τους ήταν να θέσουν τις βάσεις, ώστε να επιτύχουν αφενός τον σκοπό τους και αφετέρου να βρουν τους συνεχιστές οι οποίοι ως νέα γενιά να βάλλει τον τόπο ένα σκαλοπάτι υψηλότερα. Συνεπώς πηγές για την κίνηση των πρώτων πνευματικών ανθρώπων που πάτησαν στο Μυστρά αποτελούν όχι τα συγγραφικά τους έργα αλλά η αλληλογραφία τους με λογίους της Κωνσταντινούπολης, οι καρποί της δραστηριότητάς τους (πχ Εκκλησίες και χειρόγραφα) όπως και η συχνή εισδοχή ανήσυχων πνευμάτων.

Κλίμα για ανάπτυξη

Για να ζήσει η Αυτοκρατορία το προ της Άλωσης των Λατίνων κλέος δε χρειάζεται μόνο την επέκταση των εδαφών της αλλά και σοφούς πνευματικούς ανθρώπους για να καλλιεργήσουν την κοινωνία. Κοιτάζοντας τους χάρτες της υστεροβυζαντινής περιόδου παρατηρούμε πως η Αυτοκρατορία βρίσκεται υπό πίεση εχθρών (Βουλγάρων, Σέρβων, Οθωμανών, Φράγκων). Μια μικρή κουκίδα στον χάρτη απεικονίζει το κάστρο του Μυζηθρά, που θα επιδιώξει να συμπορευθεί με την Βασιλεύουσα με σκοπό να αναγεννήσει το πολυετές Βυζάντιο. Με την έλευση των Ρωμανών στο κάστρο του Μυζηθρά δόθηκε – ατύπως– η

¹³² Στίχος από τον Ακάθιστο Ύμνο

εντολή να συσταθεί ως πόλη. Συστατικό μια πόλης, πόσο μάλιστα βυζαντινής, είναι η ύπαρξη παιδείας και θρησκευτικής ταυτότητας. Έχει, λοιπόν, ανάγκη από βοήθεια μορφωμένων ατόμων ο τόπος, ώστε να λάβουν τα μέλη της κοινωνίας την πνευματική τροφή που θα τους καταξιώσει άριστους πολίτες. Με τον τρόπο αυτό θα ωφεληθούν ψυχικά και θα έχουν στη μνήμη τους πως είναι κάτοικοι της ένδοξης Ρωμανίας και πρόγονοι των περίφημων αρχαίων σοφών.

Τα κατάλληλα πρόσωπα, που θα θέσουν τις βάσεις για έναν πνευματικό Μυστρά, βρίσκονται. Εντός ολίγων ετών από την αφάνεια θα βρεθεί στην ύψιστη θέση μετά την “καθέδρα του Βασιλέως”. Οι μορφές που πρώτες φθάνουν εκεί τα τέλη του 13ου αι διακατέχονται από κλασική παιδεία, πνεύμα, αττικό λόγο, αγάπη για την πολιτιστική κληρονομιά, διασώζοντας και διαδίδοντας την, και τέλος για την καλλιτεχνική γνώση. Έχουν όμως ένα ακόμη προσόν, είναι κληρικοί και μάλιστα ορθόδοξοι. Με την ιεροσύνη τους ταυτόχρονα προωθούν σε έναν ακαλλιέργητο -και σε έδαφος και σε πνεύμα- τόπο ηθικές αξίες και ιδανικά. Ο Μυστράς μετατρέπεται από “*χώρα ανήροτος*” σε “*πῖον ὄρος τετυρωμένον ἐν Πνεύματι*”. Αυτοί ως κτήτορες ή/και ανακαινιστές Εκκλησιών άνθισαν την πόλη. Τα αρχιτεκτονήματά τους θα αποτελέσουν τόποι πνεύματος και δημιουργίας. Η παλαιολόγεια αναγέννηση φημίζεται πολύ περισσότερο για την τέχνη, τα διαμάντια των δύο ιερωμένων που έδρασαν το τέλος του 13ου το αποδεικνύουν άλλωστε περίτρανα. Ωστόσο δεν θα επεκταθούμε στην τέχνη, παρά μόνο οφείλει να ειπωθεί πως οι καλλιτέχνες, άγνωστοι σε εμάς, προερχόμενοι από την Πόλη, που προσελήφθησαν από τους σοφούς ιερωμένους, συγκρίνονται με τους αναγεννησιακούς καλλιτέχνες.

13ος αι

Εκκίνηση του πνεύματος δεν φέρει μόνο η τέχνη. Οι κληρικοί – λόγιοι που θεμελίωσαν την πνευματική ζωή και αποτέλεσαν πρόσκληση στους μελλοντικά στοχαστές, διανοούμενους, καλλιτέχνες και επιστήμονες, ήταν ο Νικηφόρος Μοσχόπουλος (μητροπολίτης Κρήτης και πρόεδρος Λακεδαιμονίας) και ο Παχώμιος αρχιμανδρίτης (μέγας πρωτοσύγγελος Πελοποννήσου), οι οποίοι ανέπτυξαν στην περιοχή την αντιγραφή και μελέτη των χειρογράφων βιβλίων.

Με τη Σύνοδο της Λυών, το 1274, ο κόσμος εντός των τειχών της Ρωμανίας μάχεται μεταξύ του. Έτσι ο Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος ακολουθεί μια διαφορετική πολιτική από

εκείνη του Μιχαήλ Η'. Επιχειρεί να επιβάλει, μέσω ριζικών αλλαγών, την ενότητα στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία (δηλαδή διωγμούς των ενωτικών κληρικών). Οι δυτικοί ως είναι αντιληπτό δεν καλοείδαν την απόφαση αυτή και προέβησαν σε παρόμοιες ενέργειες με αποτέλεσμα, σε περιοχές με έντονη τη λατινική κυριαρχία οι λίγοι ανθενωτικοί επίσκοποι να αναγκάζονται να αποχωρήσουν από τον τόπο που ποίμαιναν. Οι Βενετοί της Κρήτης απομακρύνουν τον εκεί μητροπολίτη, *Νικηφόρο Μοσχόπουλο*, ο οποίος πηγαίνει στην Κωνσταντινούπολη κι από εκεί μεταβαίνει κατ' εντολή του Ανδρονίκου Β' και του πατριάρχη Γρηγορίου Β' στην Λακεδαίμονα πόλη δίνοντάς του τον τίτλο του *κατ' επίδοσιν* μητροπολίτη Λακεδαιμονίας.¹³³ Η ακριβής ημερομηνία έλευσής του στον Μυστρά δεν μας είναι απολύτως γνωστή, εικάζουμε πως βρισκόταν εκεί το 1288/9¹³⁴.

Στην Βασιλεύουσα κατείχε εξέχουσα θέση, συνομιλεί με τα εκεί πνευματικότερα άτομα της περιόδου, αντιγράφει κείμενα -καθίσταται εξαιρετικός καλλιγράφος κωδίκων- για να τα δωρίσει στις βιβλιοθήκες του Μυστρά κι αλλού, αγοράζει είτε με προσωπικά του χρήματα είτε από τις περιουσίες των νεοϊδρυθεισών μονών (του Μυστρά) πανάκριβα χειρόγραφα έργα. Αυτά είναι άγνωρα για τους περισσότερους κατοίκους, διότι έχουν προηγηθεί 60 χρόνια κατάληψης του τόπου από Φράγκους και το ελληνικό στοιχείο ή καλύτερα τα ελληνικά έργα δεν αποτέλεσαν στις καταλυμένες γενιές κύριο πόθο τους αλλά επίσης το επάγγελμά τους δεν τους βοήθησε να ασχοληθούν με τα γράμματα, καθώς στην πλειοψηφία τους οι κάτοικοι ήταν γεωργοί και κτηνοτρόφοι. Το ήθος, η μετριοφροσύνη και ο σεβασμός του τόσο προς την ελληνική κλασική παιδεία όσο και στο χριστιανικό ιδεώδες καθιστούν το έργο του επιτυχές. Η φήμη του περίτρανη σε όλη την αυτοκρατορία, αφού προσωπικότητες της περιόδου επαινούν τον θείο άνδρα, χαρακτηρίζοντάς τον "*άνηρ γεραρό και τίμιος*"¹³⁵, "*σοφό τά τε θεΐα και ὅσα ἀνθρώπινα*"¹³⁶ επίσης ο σύγχρονός του ποιητής Μανουήλ Φιλής του αφιέρωσε επαινετικούς στίχους. Υπήρξε επομένως τίμιος και ως ακόλουθο αυτού του άξιζαν οι τιμές. Ποια η μεγαλύτερη τιμή για έναν λόγιο να θεωρείται¹³⁷ πρωτεργάτης της

¹³³ "Στην ιστορία της Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας παρατηρούμε περιόδους που στερείται μητροπολίτη. Το κενό αυτό το αναπληρώνουν άλλοι επίσκοποι δίνοντάς τους τον τίτλο του "κατ' επίδοσιν" μητροπολίτου Λακεδαιμονίας. Στον κατάλογο των αρχιερέων της αυτής μητρόπολης τρεις επίσκοποι αναλαμβάνουν την διαποίμανση υπό αυτό τον τίτλο: ο Κρήτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος (1285/9-1315/6), ο Παλαιών Πατρών Μιχαήλ (1315/6 με άγνωστο το διάστημα του) και ο Σούγδαιας Λουκάς (1329-1331)" Βαχαβιάλος (2014) 181-182

¹³⁴ Γνωρίζουμε τις παραπάνω χρονολογίες από έγγραφο που περιέχουν την υπογραφή του, συγκεκριμένα από τον τόμο της Β' Συνόδου των Βλαχερνών. Εκεί παρατηρούμε πως το 1285 υπογράφει ως "*ὁ ταπεινός μητροπολίτης τῆς Κρήτης καὶ ὑπέρτιμος Νικηφόρος*" αργότερα το 1289 η υπογραφή του μετατρέπεται σε "*Νικηφόρος ὁ ποιμὴν Κρήτης καὶ Σπαρτιάδος*". Βλ. Μανούσακας (1957) 232-246

¹³⁵ Κατά τον Παχυμέρη, βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Α. (1903), 216

¹³⁶ Κατά τον Πλανούδη, βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Α. (1903), 216

¹³⁷ Runciman (2005) 97

μετατροπής του Μυστρά σε κέντρο πολιτισμού; Σε αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε πως μοιράστηκε τη θέση με τον έτερο ιερωμένο, τον οποίο θα αναφέρουμε παρακάτω. Στο σημείο αυτό χρέος έχουμε να μνημονεύσουμε την σπουδαία θέση που κατείχε στα εκκλησιαστικά πράγματα και την εκτίμηση της ιεραρχίας προς το πρόσωπό του. Αρχικά το καθήκον που του ανατέθηκε να αναπτρώσει ηθικά και πνευματικά έναν “ακριτικό” τόπο της Αυτοκρατορίας. Αν θελήσουμε να μεταφράσουμε τον τίτλο “κατ' επίδοσιν” με την σημερινή ορολογία θα λέγαμε ότι πρόκειται για *Τοποτηρητή* (με ελάχιστες διοικητικές αρμοδιότητες) ή από την στιγμή που δεν έχει έδρα ο Νικηφόρος ως *τιτουλάριο μητροπολίτη* (δηλαδή επίσκοπο με φήμη αλλά χωρίς κάποια ιδιαίτερη διοίκηση στην περιοχή όπου καλείται να διακονήσει). Επί Νικηφόρου η μητρόπολη Λακεδαιμονίας επεκτείνει τα όριά της. Ο “κατ' επίδοσιν μητροπολίτης Λακεδαιμονίας” Νικηφόρος πείθει τον πατριάρχη να προστεθεί στη φυσική της έδρα η επισκοπή Αμυκλών¹³⁸. Η διεύρυνση αυτή σήμαινε και περισσότερα έσοδα στη Μητρόπολη και συνεπώς στον Μυστρά.

Ο Νικηφόρος προέβαλε εκτός της κλασικής παιδείας και την ορθόδοξη πίστη. Ίσως το δεύτερο να θεωρηθεί οξύμωρο. Ας αναλογιστούμε πως το Κράτος του Βυζαντίου για εξήντα περίπου χρόνια βρισκόταν μέσα στην εντατική κι έδινε συνεχείς μάχες για την επιβίωση. Η επιλογή του Νικηφόρου να προεδρεύσει του κλήρου έχει τη σημασία του ιεραπόστολου των γραμμάτων και της ορθόδοξης πίστης στους μακρινούς πολίτες της Ρωμανίας. Ο ναός για κάθε χριστιανό αποτελεί το πνευματικό του σπίτι, το δεύτερο σπίτι του. Στα χρόνια του Βυζαντίου ο ναός συμβόλιζε ολόκληρο τον κόσμο. Θερμό ενδιαφέρον να ανακαινίσει ναούς¹³⁹ προσκαλώντας καταξιωμένους καλλιτέχνες, ώστε να κοσμούνται οι ναοί από το καλαισθητικό¹⁴⁰ πνεύμα της εποχής και οι χριστιανικές ψυχές να αγάλλονται προσευχόμενες τον Τριαδικό Θεό. Κάπως έτσι αρχίζει να αναπτύσσεται στην τέχνη η ελλαδική σχολή, γνωστή ως παλαιολόγεια αναγέννηση.

Παραπάνω αναφέραμε πως διακατεχόταν από κλασικό πνεύμα. Τούτο γίνεται άμεσα αντιληπτό από την ευκολία συγγραφής στίχων σε αρχαία μέτρα (τρίμετρο ιαμβικό και δακτυλικό εξάμετρο). Θέλησή του να καταδείξει το αίσθημα του ωραίου και να δώσει στον πιστό ένα μήνυμα.

Για να ορθοποδήσει χρειάζεται γερές βάσεις. Αν χαρακτηρίσουμε τον Νικηφόρο στύλο της κλασικής μόρφωσης στη νεοϊδρυθείσα πόλη, τότε χρειάζεται να βρούμε άλλη μια για να

¹³⁸ Βαχαβιώλος (2014) 137-138

¹³⁹ Στον μητροπολιτικό ναό του Αγ. Δημητρίου υπάρχει μια επιγραφή αναφέροντας: “*Τόν θεϊον οϊκον τόνδε καινουργει πόθω / Κρήτης πρόεδρος εύτελής Νικηφόρος / έχων αδελφόν Ααρών συνεργάτην ...*”

¹⁴⁰ Χατζηδάκης (1979) 428

καταστήσουν το οίκημα γερό. Έταιρη, λοιπόν, κολώνα ο **αρχιμανδρίτης Παχώμιος**, ο οποίος κατείχε τη θέση του μέγα πρωτοσυγγέλου της Πελοποννήσου¹⁴¹. Μαζί οι δύο κληρικοί θα τονώσουν το θρησκευτικό συναίσθημα των κατοίκων με το κτίσιμο ναών (Αγ. Θεόδωροι 1290, Παναγία Οδηγήτρια 1310), όπου θα ταυτιστούν με την ανάπτυξη και καλλιέργεια των γραμμάτων και του πνεύματος, έτσι ο Μυστράς θα αποτυπωθεί ως “αγνείας θησαύρισμα” και ο πιστός λαός του θα ισχυρίζεται για τους δύο λόγιους κληρικούς τροφούς του πως “δι’ων εκ του πτώματος, ημών εξανέστημεν”¹⁴². Καλλιτέχνες θα έρθουν στον τόπο για να βρουν εργασία και θα παρουσιάσουν μια τεχνοτροπία που θα μαγέψει ως σήμερα.

Ο Παχώμιος παρότι έχει χαρακτηριστεί ως ο κληρικός που οικοδομεί ναούς, γίνεται το “θαύμα των Δωριέων”¹⁴³. Δεν ξεχνά τους προγόνους του και την αξία τους. Δαπανά χρήματα, ως βιβλιόφιλος, για να αντιγραφούν κώδικες. Με προτροπή τόσο του ίδιου όσο και του Μοσχόπουλου αντιγράφονται χειρόγραφα, δίνοντάς μας την εντύπωση της δημιουργίας σχολής αντιγραφέντων με οργανωμένα βιβλιογραφικά εργαστήρια (αντιγραφή, βιβλιοδεσία, καλλιγραφία, μικρογραφία). Η αγάπη του για τους κώδικες παρατηρείται από την διαταγή του στον αντιγραφέα της εποχής Βασιλάκη να αντιγράψει τα τέσσερα χρυσόβουλα, τα οποία έχουν εκδοθεί –μεταξύ 1312 και 1322– από τον Ανδρόνικο Β' και τον Μιχαήλ Θ' και αφορούν τη μονή επάνω στους τοίχους ενός παρεκκλησιού της μονής Βροντοχίου. Οι στενές σχέσεις του Παχωμίου με την Αυλή και τον Πατριάρχη ανύψωσαν τη μονή. Συγκεκριμένα ο ηγούμενος της, Παχώμιος, για να εξασφαλίσει την περιουσία (κτήματα) της μονής την ανέθεσε υπό τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Πρόκειται δηλαδή για ανεξάρτητη μονή και οι κάτοικοι του Μυστρά ένοιωθαν δίπλα τους την ανώτερη εκκλησιαστική αρχή¹⁴⁴.

Το μέγεθος της αξίας τους (Παχώμιου – Μοσχόπουλου) μπορεί να ειπωθεί από το γεγονός πως οτιδήποτε έκαναν το έπραξαν ως κληρικοί, πνευματικοί άνδρες χωρίς να κατέχουν κρατική εξουσία. Με το ύψος της προσωπικότητάς τους κέρδισαν την εύνοια των Παλαιολόγων, οι οποίοι τους στήριζαν, καθώς έβλεπαν πως η παρουσία του βυζαντινού αισθήματος δεν κλονίζεται εκεί, αλλά αντίθετα μπορεί τα τονώσει το ηθικό για επέκταση των ορίων.

¹⁴¹ Ζησίου (1917) 41

¹⁴² Παράφραση στίχου του ακαθίστου ύμνου “Αγνείας θησαύρισμα, χαίρε, δι’ ἧς ἐκ τοῦ πτώματος, ἡμῶν ἐξανέστημεν”

¹⁴³ Κατά τον ποιητή Μανουήλ Φιλί

¹⁴⁴ Runciman (2005) 64

Οι κληρικοί αυτοί λόγω του αξιώματός τους είχαν άριστη σχέση συνεργασίας μεταξύ τους, ωστόσο χρειαζόταν ένα όργανο που θα ενώνει τις κολώνες για να χτιστεί ο όροφος της οικοδομής. Τον ρόλο αυτό καλείται να εκπληρώσει ο **Βασιλάκης νομικός**¹⁴⁵. Παρείχε την απαιτούμενη βοήθεια στους προαναφερθέντες ιερωμένους κι ως λαϊκός αυτός είχε περισσότερο χρόνο αφιέρωσης στην καλλιέργεια της παιδείας. Πρόκειται για έναν αξιόλογο κωδικογράφο, αυτό άλλωστε φανερώνεται από την επιλογή του Παχωμίου για την αντιγραφή των χρυσοβούλων. Δεν είναι μόνο η τέχνη της αντιγραφής ή η βιβλιοφιλία του που τον κατατάσσει στους πνευματικούς ανθρώπους που έδρασαν στο Μυστρά. Αυτός κατείχε άλλο ένα αγαθό. Υπήρξε τεχνίτης της ποίησης γράφοντας ακροστιχίδες. Το χαρακτηριστικό όμως που προάγει τον Βασιλάκη είναι η καταγωγή του. Δεν έρχεται από την Πόλη, αλλά από την Λακεδαίμονα. Ανέβηκε στο κάστρο του Μυζηθρά και εκεί προτίμησε να δέχεται τις συμβουλές και τις γνώσεις των δυο κληρικών μορφών, προσπαθώντας να μορφώσει τον τόπο του.

Κλείνοντας τον 13ο αι οφείλουμε να αναφέρουμε τον αντιγραφέα **μοναχό Ιωνά**¹⁴⁶. Πρόκειται για έναν Μυστριώτη κωδικογράφο. Συνεισέφερε με την αντιγραφή σημαντικών έργων κατ' εντολήν χορηγών (πχ 1286 ο Κων/νος Μαυροζούμης ζήτησε από τον Ιωνά κώδικα με εκκλησιαστικά κείμενα και μέρος της ιστορίας του Χωνιάτη). Σε κωδικογραφικό του σημείωμα μας παρέχει μια σημαντική είδηση. Αναφέρει: *“έπληρώθη τό πρόν βιβλίον διά χειρός κάμου τοῦ ἀμαρτωλοῦ Ἰωνᾶ καί τάχα μοναχοῦ ἐκ χώρας Μηζηθρᾶ πλησίον Μονεμβασίας”*. Δίνεται λοιπόν η εντύπωση πως ο Μυστράς ακόμα δεν είναι απολύτως γνωστός. Ο κώδικας γράφεται αρχές του 14ου αι, προ της γέννησης του θεσμού του δεσποτάτου. Ωστόσο παρόλο της αφάνειάς του κατέχει ανθρώπους με μόρφωση.

14ος αιώνας

Με την ιεραποστολική και πνευματική δράση των ιερωμένων λογίων μορφών και χτίστηκαν ναοί, η έδρα της μητροπόλεως μεταφέρθηκε στον Μυστρά. Υπό τη βυζαντινή σκοπιά η πόλη παρουσιάζει πρώτα σημάδια ανάπτυξης. Αρκετά εκατοντάδες χιλιόμετρα μακριά, στην Κωνσταντινούπολη, ανεβαίνει στο θρόνο ένας καλλιεργημένος άνδρας, ο **Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός** με πρόφαση το ζήτημα της κηδεμονίας του γιου του Ανδρονίκου Β', δημιουργεί έναν επταετή εμφύλιο μεταξύ Καντακουζηνών και Παλαιολόγων.

¹⁴⁵ Λάμπρου (1907) 160

¹⁴⁶ Λάμπρου (1907) 157-160

Αν και επιχείρησε την ανόρθωση του κράτους, η εξωτερική πολιτική του δεν τον ευνόησε να την υλοποιήσει. Ωστόσο παρατηρείται μια ανόρθωση του Μυστρά από τα χρόνια της διακυβέρνησής του. Σπουδαία απόφαση έλαβε για την οργάνωση της αυτοκρατορίας. Στον Μυστρά αντικατέστησε τον θεσμό του *επιτρόπου* με εκείνη του *δεσπότη*. Πλέον αυτοκρατορικό πρόσωπο θα εδρεύει στον τόπο και βλέποντάς τον οι κάτοικοι θα έχουν την αίσθηση του Αυτοκράτορα δίπλα τους. Έτσι πρώτος δεσπότης, όπως ειπώθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο, ορίστηκε ο γιός του, Μανουήλ. Υπήρξε σωστή επιλογή, όχι μόνο στο πολιτικό ή στρατιωτικό κομμάτι αλλά και στο πνευματικό, καθώς το δεσποτάτο έγινε δοχείο σοφών ιδεών. Αναπτερώθηκε το ηθικό των Λακεδαιμονίων με την φιλοπατρία, την αγάπη της αρχαίας ελληνικής γραμματείας που έφεραν οι λόγιοι. Με ορολογία της σημερινής εποχής μπορούμε να ισχυριστούμε πως την περίοδο των Καντακουζηνών ο Μυστράς ανέπνεε αέρα Κωνσταντινούπολης προ της Αλώσεως των Λατίνων.

Αναγκασμένος να παραδώσει το θρόνο στους Παλαιολόγους, ο Ιωάννης ΣΤ΄ κατέφυγε στο Μυστρά ζώντας ως μοναχός Ιωάσαφ. Η παρουσία ενός πρώην Αυτοκράτορα στον τόπο αυτό δίνει ένα γόητρο. Δεν είδε τον Μυστρά ως τόπο εξορίας, αλλά ως τόπο δράσης. Κατέγραψε τα απομνημονεύματά του –ο μόνος αυτοκράτορας που μας άφησε τα απομνημονεύματά του– στο έργο *Ιστορία*. (περίπου 1365/6). Πρόκειται για ένα εξαιρετικό στο ύφος και στη γλώσσα του. Ως μορφωμένος και φιλοπνευματικός άνδρας συγγράφει στην αττική γλώσσα μιμούμενος τον Θουκυδίδη.

Στα χρόνια του Ιωάννη κυριαρχεί μια θεολογική διαμάχη, ο ησυχασμός, με κύριο εκπρόσωπο τον Άγιος Γρηγόριο Παλαμά. Ο Ιωάννης παραδέχεται τις απόψεις του Γρηγορίου και υπερασπίζεται την διδασκαλία της Εκκλησίας. Εκτός από το ιστορικό του έργο υπάρχει και το θεολογικό που συμβάλλει έτσι στη κατοχύρωση της διδασκαλίας του Παλαμά¹⁴⁷. Παρόλα αυτά τόσο ο ίδιος όσο και ο Μανουήλ αγκαλιάζουν τους λογίους, αντιπαλαμικούς στην πλειοψηφία τους, που συγκεντρώνονται στον Μυστρά. Πιθανώς αυτό συνέβη διότι όσοι κατέφθασαν εκεί στήριζαν μεν την διδασκαλία της Εκκλησίας αλλά ορισμένες απόψεις του Παλαμά δεν μπορούσαν να τις δεχτούν, είχαν αφιερώσει την έρευνά τους στη φιλοσοφία που είχαν κληρονομήσει από τους προγόνους τους κι όχι τόσο τη χριστιανική φιλοσοφία -υπό τη σημασία της θεολογίας. Δηλαδή δεν έβλεπαν τον κόσμο του Παλαμά αιρετικά, αλλά η φιλοσοφία τους δεν χωρούσε στις απόψεις του Αγίου.

¹⁴⁷ Το κατέγραψε έχοντας καρεί μοναχός Ιωάσαφ. Πρόκειται για 11 έργα, που περιέχουν λόγους του, υπό το όνομα Χριστοδούλου μοναχού (ανεξακριβωτο το γιατί χρησιμοποιούσε αυτό το όνομα), αντιρρητικά, επιστολές, ομιλίες. Βλ. Μπαγκαβός (2008) 38, 52-53

Όσοι ήρθαν στον Μυστρά είναι λαϊκοί λόγιοι με φιλοσοφικές πλατωνικές αναζητήσεις. Η Εκκλησία ως θεσμός κι όχι ως πρόσωπα αγκάλιασε τους λογίους -υπό την έννοια ότι κανέναν δεν αφόρισε- και ανέδειξαν από κοινού το ένδοξο παρελθόν. Το αρχαίο πνεύμα μπορεί να μεταλαμπαδευτεί πολύ καλύτερα από τους λογίους παρά από τους κληρικούς, διότι οι πρώτοι βλέπουν μια σφαιρική εικόνα, τους ενδιαφέρει η γνώση των πραγμάτων, η αναζήτηση της αλήθειας με φιλοσοφική σημασία. Η ματιά τους πολλές φορές δίνει την εντύπωση πως ακροβατούν μεταξύ χριστιανισμού και παγανισμού, το οποίο δεν συμβαίνει. Δεν αλλαξοπιστούν –αν και ορισμένοι δέχονται το καθολικό δόγμα για άλλους λόγους– αλλά σε μια κοινωνία που φαίνεται να αλλάζει η έρευνα είναι χρήσιμη. Οι ιερωμένοι έχουν άλλο μάτι, καθώς βασίζονται (μόνο) στο “ερευνάτε τας γραφάς”¹⁴⁸, το οποίο ορισμένες φορές μεροληπτεί κυρίως είτε λόγω φανατισμού και φαρισαϊσμού είτε λόγω ημιμάθειας είτε φόβου μήπως χάσουν την πίστη τους.

Ο 14ος αι έχει χαρακτηριστεί πρόδρομος για τη φιλοσοφία του Πλήθωνα. Πλήθος στοχαστών και ανήσυχων πνευμάτων κατακλύζουν τον Μυστρά. Έχουν βρει τις βάσεις εκεί –αντιγραφεία, κόσμος που διψά για μάθηση κι έχει τα αυτιά του ανοιχτά προς το όφελος το δικό του– και επιδιώκουν να χτίσουν το αύριο με τα λόγια τους σαν υλικά. Ο Δ. Κυδώνης ζώντας στη Κωνσταντινούπολη έχει στενή επαφή με τον Μυστρά, καθώς συνεχώς αλληλογραφεί με τους Μυστριώτες λογίους, ώστε και να ενημερώνεται αλλά και να αντιτίθεται με ορισμένους. Αυτές οι επιστολές είναι για μας σήμερα το κύριο όπλο να θεωρούμε τον Μυστρά “*ὄρθρο φαεινὸ*” για την παιδεία και τα ελληνικά γράμματα, καθώς από εκεί παρατηρούμε τη δράση των λογίων.

Μορφή πνευματική του 14ου αι στο Μυστρά αποτέλεσε ο **Γεώργιος Γαβριηλόπουλος ή Φιλόσοφος**¹⁴⁹, ο οποίος ασχολήθηκε τόσο με την πλατωνική φιλοσοφία όσο και με την ευρύτερη γνώση άλλων επιστημών (θεολογίας, ιατρικής). Η αγάπη του για την αληθινή γνώση, την φιλοσοφία, τον οδήγησε στην Πόλη κι από εκεί βρήκε τόπο στον Μυστρά, όπου από εκεί στάθηκε απέναντι στις απόψεις του Παλαμά για την κλασική παιδεία. Δεν πρέπει να νοηθεί ως άτομο οξύθυμο, δηλαδή που να πηγαίνει κόντρα με την θεολογία άλλωστε ήταν γνώστης αυτής. Η παρουσία του στον Μυστρά έχαιρε της εκτίμησης των Καντακουζηνών, καθώς διατύπωνε τις απόψεις του και τόνωνε το ηθικό των κατοίκων, οι οποίοι το είχαν ανάγκη. Αυτός είναι και ο σκοπός του Μανουήλ Β', οι λόγιοι με την παρρησία που τους διακατέχει να δώσουν όλα τα εφόδια στους ρωμανούς κατοίκους, για να αγαπήσουν τον τόπο

¹⁴⁸ Κατά Ιωάννην 5,39

¹⁴⁹ Μεργιαλή (1991) 246

και την ιστορία τους ως πολιτισμός -ή αυτό που σήμερα λέμε, ως έθνος. Ανοίγει τον ακανθώδη δρόμο για τον Πλήθωνα και την σχολή του.

Ο ερχομός του στο Μυστρά σηματοδοτεί μια αλλαγή στάσης στο ζήτημα των γραμμάτων. Έως τότε η φιλοσοφία των αρχαίων φιλοσόφων, π.χ του Πλάτωνα, νοούταν ως μελέτη του κώδικα που περιείχε έργο του φιλοσόφου. Πλέον, στο Μυστρά, οι λόγιοι πηγαίνουν τη φιλοσοφία ένα βήμα παραπέρα, δηλαδή αρχίζουν να την εξηγούν και να αναζητούν την γνώση των πραγμάτων εμβαθύνοντας στις ιδέες. Σε αυτό ως είναι φυσικό θα αντιδράσουν τα μέλη της Εκκλησίας θεωρώντας τα παγανιστικές πράξεις, διότι δίνει τροφή σε ορισμένους να αλλαξοπιστήσουν και να λατρέψουν τα είδωλα. Ωστόσο αυτό περισσότερο φόβο δείχνει παρά αλήθεια. Ο Γεώργιος Φιλόσοφος – Γαβριηλόπουλος επιθυμεί να δείξει την ανωτερότητα των ελληνικών γραμμάτων έναντι του λατινικού στοιχείου, το οποίο είχε εντυπωσιάσει πολλούς εκείνη την εποχή. Αν ο χριστιανισμός διαδόθηκε και εδραιώθηκε, το οφείλει στην πολυετή συνύπαρξη του με τον ελλητισμό, κι αυτό φαίνεται πως ο Γαβριηλόπουλος το σεβάστηκε. Γεγονός που αποδεικνύει τα λεχθέντα είναι η διαμάχη του με τον φίλο του και λόγιο της Κωνσταντινούπολης, Δημήτριο Κυδώνη. Ο δεύτερος έχοντας ταξιδέψει στην Ιταλία μαγεύεται από τη φιλοσοφία του Ακινάτη και τη μεταφράζει στα ελληνικά. Ο Γεώργιος, ως οξύνοους, θεωρεί την πράξη του Δημητρίου ακατάλληλη, διότι έτσι θα προσδώσει το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και θα δώσει τροφή να εκλατινιστεί το Βυζάντιο¹⁵⁰, που μάχεται για τη σωτηρία του. Για να γίνει πειστικός ο Κυδώνης εμπλέκει την Εκκλησία, καθώς προσπαθεί μέσω της δυτικής σχολαστικής φιλοσοφίας να εξηγήσει την Γραφή, ισχυριζόμενος πως αν οι Αριστοτέλης και Πλάτωνας διάβαζαν Ακινάτη, αντί του Περιπάτου και της Ακαδημίας θα διάλεγαν την Εκκλησία¹⁵¹. Αποτέλεσμα, ο Γαβριηλόπουλος μαχόμενος για την ισχύ της αρχαίας ελληνικής σκέψης να φτάσει στο σημείο να θεωρηθεί παγανιστής. Ο Κυδώνης με τον υπέρμετρο ζήλο του προσχωρεί το 1357 στο καθολικό δόγμα. Άξιο αναφοράς είναι πως ο Γεώργιος Φιλόσοφος από το Μυστρά βίωσε με τις απόψεις του Κυδώνη την υποβάθμιση της ελληνικής σκέψης και των προγόνων του, επομένως δεν είδε τη διαμάχη θεολογικά αλλά εθνικά. Ο χαρακτηρισμός του ως αντιπαλαμιστή είναι παράδοξος, διότι έτσι αναφέρονταν όλοι οι θετικά διατεθειμένοι έναντι της δυτικής σχολαστικής φιλοσοφίας και του καθολικισμού, γεγονός που δεν έβρισκε σύμφωνο τον αντιλατινίζοντα Γεώργιο¹⁵².

¹⁵⁰ Μεργιαλή (1991) 247

¹⁵¹ Μεργιαλή (1991) 248, υποσημ. 24.

¹⁵² Κόλτσιου – Νικητά (2011) 125-126

Οι ενωτικοί απέβλεπαν πως η φιλοσοφία του Κυδώνη θα γεφυρώσει το Βυζάντιο με τη Δύση. Αυτό μπορεί να λεχθεί καλύτερα πως στόχος του Κυδώνη ήταν να εκδυτικίσει τον Χριστιανισμό συμβιβάζοντας τις πολιτιστικές παραδόσεις Δύσης και Χριστιανισμού. Σε αντίθεση ο Γεώργιος πίστευε ακράδαντα πως οι αρχαιοελληνικές πηγές του πνεύματος φέρουν καλύτερα την έννοια του πολίτη συνεπώς ο πολιτισμός του Βυζαντίου -κληρονομούμενος από τον Πλάτωνα- έχει ελληνική καταγωγή¹⁵³. Παρουσιάζει μια κυοφορούσα άποψη περί ανωτερότητας της φιλοσοφίας έναντι του Χριστιανισμού αναζητώντας την ελληνική ταυτότητα. Αργότερα, τον 15ο αι Πλήθωνας και νεοπλατωνισμός θα επεκταθούν περισσότερο.

Μπορούμε να ισχυριστούμε πως ένα δραστήριο πνεύμα σαν του Γαβριηλόπουλου δημιούργησε έναν κύκλο ομοϊδεατών στην αυλή του δεσπότη Καντακουζηνού. Μέλος της σε μεγάλη ηλικία υπήρξε ο **Μανουήλ Ραούλ Μετοχίτης**, ο οποίος αφήνει την βασιλίδα Πόλη και βρίσκει έδαφος για πνευματική δράση στο Μυστρά. Εκτός από την ενασχόλησή του με την πλατωνική φιλοσοφία φημίζεται περισσότερο για την ρητορική του δεινότητα. Ο βυζαντινός αυτός “Δημοσθένης” έχει το τάλαντο της σωστής χρήσης της αττικής γλώσσας και του ύφους του αρχαίου αθηναίου ρήτορα¹⁵⁴. Το γεγονός αυτό μας φανερώνει πως οι λόγιοι του Μυστρά δεν είχαν μόνο φιλοσοφικές αναζητήσεις. Λάτρευαν την γλώσσα των προγόνων τους και προσπαθούσαν αναλόγως τις δυνάμεις του καθενός να την προωθήσουν, δίνοντας έτσι κι ένα κύρος.

Οφείλουμε να σταθούμε σε ένα άλλο μέλος του κύκλου των λογίων του 14ου αι, στον **Εμμανουήλ Ραούλ**. Ο Μυστράς λάμπει, ως άστρο φωτεινό, από το πνεύμα των λογίων πιστεύοντας πως αυτός θα σώσει τα γράμματα από την επικείμενη καταστροφή κι έτσι καταφθάνουν εκεί για να διασώσουν και να διαδώσουν. Φθάνουν εκεί με καρτερία και ανυπομονησία. Ως άλλοι Μάγοι ακολουθούν το φως του αστεριού που λέγεται Μυστράς, αναζωογονούν την παιδεία και τον πολιτισμό του Βυζαντίου και ως “*φωτοδόχος λαμπάδα*” οδηγούν προς τη γνώση της εθνικής μας ταυτότητας. Ο Εμμανουήλ Ραούλ ανήκει κατά το ήμισυ σε αυτή την κατηγορία των λογίων. Δεν πρόκειται για έναν Κωνσταντινοπολίτη άνδρα, αλλά για έναν Λακεδαιμόνιο που μορφώθηκε στη Θεσσαλονίκη και γνωρίστηκε με τον Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνό. Με την ίδρυση του δεσποτάτου και την παρουσία του Μανουήλ, ο Εμμανουήλ επιστρέφει στη γενέτειρα πόλη του, λαμβάνοντας θέση εντός του παλατιού, και μαζί με τους υπολοίπους εμβαθύνουν στις φιλοσοφικές ιδέες. Χαίρει ιδιαίτερα

¹⁵³ Κατσαφάνας (2014) 160

¹⁵⁴ Μεργιαλή (1991) 249.

για την καταγωγή του, αποβλέποντας το παρελθόν των Σπαρτιατών¹⁵⁵, και διαπιστώνει πως ο Μυστράς είναι αφενός εκείνο το σημείο της αυτοκρατορίας που ενώνει την αρχαιότητα (με τη φιλοσοφία της, τους συγγραφείς της κα) με τον Χριστιανισμό και αφετέρου η ένδειξη της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού και της αφετηρίας για αναζήτηση εθνικής ταυτότητας.

Εκτός από τους λογίους που ανέπτυσαν τις φιλοσοφικές – πλατωνικές ιδέες, συναντούμε αυτόν τον αιώνα ανθρώπους που επιθυμούν να διασώσουν τα έργα των προγόνων. Τα αντιγραφεία που δημιούργησαν οι πρώτοι λόγιοι – κτήτορες του πνεύματος – γεμίζουν από καταξιωμένους ανθρώπους και το αρχαίο πνεύμα, μέσω των κειμένων, γεμίζει τις βιβλιοθήκες. Οι Καντακουζηνοί και οι λόγιοι κάνουν την περιοχή “χώρο γραμμάτων” και οι σχολές αντιγραφής χειρογράφων λαμβάνουν ιδιαίτερη τιμή. Να αναφερθεί πως μέχρι το πρώτο τέταρτο σχεδόν του 14ου αι οι αντιγραφείς επέλεγαν, κατά κύριο λόγο, χειρόγραφα εκκλησιαστικού περιεχομένου (πχ ευαγγέλια, ψαλτήρια, ομιλίες κα)¹⁵⁶, άλλωστε γίνεται προσπάθεια τόνωσης της ορθόδοξης πίστης. Τέτοιος αντιγραφείας είναι ο ιερέας **Νικόλαος Μαλωταράς** (ή Μαλωταρής), ο οποίος κατείχε σημαντική θέση εντός της Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας¹⁵⁷. Συναντούμε χειρόγραφα του με εκκλησιαστικό περιεχόμενο όπως Ευαγγελιστάριο, ομιλίες Ιωάννου του Χρυσοστόμου και του Εφραίμ Σύρου¹⁵⁸. Η δράση του παρατηρείται στις αρχές του 14ου αι, και συγκεκριμένα σύμφωνα με τα χρονολογημένα χειρόγραφα του μέχρι το 1319¹⁵⁹.

Μέχρι την έλευση του Μανουήλ Καντακουζηνού και της συζύγου του Ισαβέλλας, της μετονομασθείσας Μαρίας, η αντιγραφή χειρογράφων φαίνεται πως βρίσκεται σε αδράνεια. Το γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποια σπουδαία προσωπικότητα των γραμμάτων και του πνεύματος μας δίνει την εντύπωση της σιωπής της παραγωγής χειρογράφων. Η παρουσία του δεσποτικού ζεύγους φέρνει στο Μυστρά και στη Πελοπόννησο ανήσυχα πνεύματα της Πόλης και ανάβουν τη σπίθα για εθνική συνείδηση και αγάπη – σεβασμό για την πολιτιστική κληρονομιά. Με τον Καντακουζηνό και τον Γεώργιο Φιλόσοφο τα “αραχιασμένα” αντιγραφεία ανοίγουν τις πόρτες τους για να ασχοληθούν και πάλι με τα κείμενα. Αυτή τη φορά όχι τόσο με τα εκκλησιαστικά αλλά με αρχαίους συγγραφείς και φιλοσοφικές

¹⁵⁵ Loenertz, R-J. (1956-1957) 144

¹⁵⁶ Κατσαφάνας (2014) 514

¹⁵⁷ Εκδίκαζε υποθέσεις εκκλησιαστικού δικαίου εντός της Μητροπόλεως. [Βλ. Λάμπρου Σ. (1907) 164-166]

¹⁵⁸ Λάμπρου (1907) 164-166. Ετζέογλου (2005) 186-187

¹⁵⁹ Το χφ με τις ομιλίες του Ιωάννου Χρυσοστόμου ετελειώθη το 1311, τα ασκητικά του Εφραϊμ Σύρου 1316/7 και 1319, ενώ το Ευαγγελιστάριο δεν περιέχει χρονολογία στο κωδικογραφικό σημείωμα. Βλ. Ετζέογλου (2005) 186

συζητήσεις. Πλέον δεν υπάρχει πρόβλημα πίστεως στην περιοχή, αλλά ανάγκη γνώσης των προγονικών ριζών σε μια περίοδο συνεχούς δοκιμασίας για την Αυτοκρατορία.

Σχεδόν μια δεκαετία μετά την εγκατάσταση του Μανουήλ στο Μυστρά ένας καταξιωμένος αντιγραφέας χειρογράφων κωδίκων της Πόλεως καταφθάνει στον Μυστρά. Η παρουσία του μαζί με τους λογίους αναβαθμίζουν τον Μυστρά. Ο **Μανουήλ Τζυκανδύλης** έχοντας σημαντική πορεία στην Κωνσταντινούπολη θέλησε να ακολουθήσει τον Καντακουζηνό στο Μυστρά και εκεί να συνεχίσει την εργασία του, αυτή της αντιγραφής των χειρογράφων. Στο Μυστρά, λοιπόν, μέχρι σήμερα φέρουν την υπογραφή του επτά χειρόγραφα, από τα οποία τα τέσσερα περιέχουν έργα αρχαίων συγγραφέων (όπως Αρριανό, Πλούταρχο, Θουκυδίδη) και τα υπόλοιπα τρία έργα του Ιωάννη ΣΤ Καντακουζηνού (θεολογικά δοκίμια και αλληλογραφία)¹⁶⁰. Οι Λακεδαιμόνιοι είχαν ιδιαίτερη αγάπη προς τον Πλούταρχο, διότι στα έργα του έδειχνε τον θαυμασμό του για την πολιτεία του Λυκούργου και για την στρατιωτική πειθαρχία. Έτσι το πρώτο βιβλίο που αντέγραψε ο Τζυκανδύλης, το 1362, είναι οι *Παράλληλοι Βίοι*. Τα χειρόγραφα αυτά του Τζυκανδύλη είχαν σκοπό να γνωρίσουν οι σύγχρονοί του τις αξίες και τα αγαθά των κλασικών έργων, αποσκοπούσε, για παράδειγμα, με το έργο του Θουκυδίδη να δείξει την ρητορική τέχνη και την αντικειμενικότητα¹⁶¹. Παρόλο που ο Τζυκανδύλης είχε βοηθούς αντιγραφείς, τα εργαστήρια ελάττωσαν την παραγωγική τους δραστηριότητα με την αναχώρηση του για την Κωνσταντινούπολη το 1376, αυτό μπορούμε να το ισχυριστούμε από το γεγονός πως δεν έχουμε συναντήσει (έως σήμερα) κάποιο χειρόγραφο μετά του έτους αναχώρησης του. Αντιθέτως επί δεσπότη Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (αρχές 15ου αι) και έντονης δράσης του Πλήθωνα οι αντιγραφείς ενθαρρύνονται προς αντιγραφή κωδίκων.

Ρόλο στην θεματογραφία της αντιγραφής χειρογράφων την περίοδο των Καντακουζηνών είχε η δεσποτική Αυλή. Αυτό γίνεται αντιληπτό από το γεγονός πως τα πνευματικά ενδιαφέροντα των Καντακουζηνών ταυτίζονται με τα θέματα των κωδίκων που αντιγράφησαν στα εργαστήρια του Μυστρά.

Κλείνοντας τις αναφορές μας για τον 14ο αιώνα οφείλουμε να αναφέρουμε πως μεταξύ των καλλιτεχνών και των λογίων κατέβηκαν στον Μυστρά και ορισμένοι επιστήμονες. Ο **Άγγελος Καλοθετός** εκτός της αγάπης του για την φιλοσοφία –ανήκε στον κύκλο του Γεωργίου Φιλόσοφου– ενδιαφερόταν εντόνως για την ιατρική. Κατείχε περίφημο όνομα σε βαθμό να λαμβάνει το ανώτατο υπαλληλικό αξίωμα του δεσποτάτου, αυτό του

¹⁶⁰ Ετζεόγλου (2005) 187-188 Λάμπρου (1907) 167-176

¹⁶¹ Κατσαφάνας (2014) 516

παρακοιμώμενον¹⁶². Ένας άλλος ιατροφιλόσοφος ήταν ο **Κωνσταντίνος Αμαντειανός**, ο οποίος παρότι αρχίατρος του Μανουήλ συνέγραψε διδακτικά επιγράμματα¹⁶³.

Επίλογος

Έχοντας κοιτάξει τον 13ο και 14ο αιώνα αντιλαμβανόμαστε πως όντως ο Μυστράς υπήρξε *βουνί παράξενο*. Από την εγκατάσταση των πρώτων κατοίκων δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην καλλιέργεια του πνεύματος, όπου πρωτοστάτης υπήρξε η θρησκεία. Στο Βυζάντιο το χριστιανικό στοιχείο είναι έντονο. Επομένως στη δημιουργία της νέας πόλης είναι αναγκαίο οι κάτοικοί της να διέπονται από τα χριστιανικά ιδεώδη. Αυτά άλλωστε θα τους ξεχωρίζουν από τους ξένους, τους Λατίνους. Η εμφάνιση των κληρικών τόνωσε την πίστη. Επόμενο βήμα, σε μια ταλανισμένη εποχή, που διαρκώς νιώθει τον κίνδυνο, είναι η εθνική αφύπνιση. Ακόμα δεν μπορούμε να μιλάμε για Έθνος, όμως είναι κατανοητό η ανάγκη για εύρεση των προγονικών ριζών. Αν και στην Κωνσταντινούπολη, λόγω των πολιτικών και θρησκευτικών συγκρούσεων είναι δύσκολο να συμβεί, ο Μυστράς υπήρξε ο καταλληλότερος τόπος. Καλλιεργημένοι άνδρες καταφθάνουν ώστε να βρουν χώρο να αποτυπώσουν τις ιδέες τους, στηριζόμενες στους προγόνους τους, τους αρχαίους Έλληνες. Σε πιθανό ερώτημα, πως και ένιωθαν τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς προγόνους, η γλώσσα έδινε την απάντηση, καθώς θεωρήθηκε, ατύπως, διαβατήριο να νιώθει ο Κωνσταντινοπολίτης πρόγονος των αρχαίων φιλοσόφων.

Ω του παραδόξου θαύματος! Οι λόγιοι των αιώνων αυτών συγκροτούν έναν κύκλο, ο οποίος αναπτρώνει το αίσθημα και αρχίζει να αφυπνίζει τους κατοίκους. Όπως είδαμε στο κύκλο των λογίων κυριαρχούν λαϊκοί άνδρες, ωστόσο υπήρχαν και κληρικοί π.χ ο **μοναχός Αγαθίας** που ενδιαφέρονταν για τον νεοπλατωνισμό και ένιωθε με την ενασχόλησή του με τη φιλοσοφία “έλληνας”¹⁶⁴.

Ο κύκλος των λογίων, όσους αναφέραμε αλλά κι όσους η ιστορία εξαιτίας της λήθης δεν έχει αποτυπώσει, υπό τη σκέπη των Καντακουζηνών δημιουργούν ένα άριστο κλίμα για την έλευση του Γεώργιου Γεμιστού – Πλήθωνα, ώστε ο Μυστράς να θεωρηθεί πως συνεισφέρει τα μέγιστα στη γέννηση του Νέου Ελληνισμού.

¹⁶² Μέργιαλη (1991) 251

¹⁶³ Λάμπρου (1907) 168

¹⁶⁴ Κατσαφάνας (2014) 178-179

Η πνευματική ζωή στον Μυστρά τον 15ο αι.

*“Πάνω στο χώμα το δικό σου λέμε τ' όνομά μας.
Πάνω στο χώμα το δικό σου σχεδιάζουμε τους κήπους
και τις πολιτείες μας
Πάνω στο χώμα σου είμαστε. Έχουμε πατρίδα.”¹⁶⁵*

Εισαγωγή

Ο 15ος αιώνας αποτέλεσε μια περίοδο ριζικών αλλαγών για την ανθρωπότητα. Γίνεται η μετάβαση για την ύπαρξη μιας νέας εποχής, ενός νέου κόσμου που θα σπείρει καινούριες ιδέες και αντιλήψεις. Αλλάζουν τα γεωγραφικά όρια όχι μόνο στη γνωστή μας περιοχή, όπου μελετάμε, αλλά σε όλη την Ευρώπη. Αυτό θα φέρει νέες προσδοκίες και νέα οράματα, τα οποία χρειάζονται βάσεις για να επιτευχθούν. Τις βάσεις θα τις χτίσουν, με μόνα υλικά τις ιδέες τους, οι λόγιοι της εποχής και έτσι θα χτίσουν το οικοδόμημα του νέου κόσμου. Η φιλοσοφία είναι εκείνο το μέσο, το οποίο θα αναγάγει τον άνθρωπο να θελήσει να εκφραστεί για τη σωτηρία του κόσμου, για την βιωτή των κατοίκων και εν γένει να αναζητήσει την αλήθεια.

Το εναπομείναν λαβωμένο Βυζάντιο θα προσπαθήσει μέσα από τους λογίους και τη φιλοσοφία να αναπτρώσει το ηθικό των κατοίκων και να τους ενθυμίσει, μετά τη λατινική εμφάνιση, την δόξα των Ελλήνων. Αυτόν τον αιώνα οι Βυζαντινοί θα βρουν το γένος τους, καθώς ο μέγας διανοούμενος της εποχής, που παρακάτω θα αναλύσουμε, θα αναφωνήσει το “έλληνες εσμέν το γένος”¹⁶⁶. Αγάπησε την Πελοπόννησο και θεώρησε πως οι κάτοικοί της είναι άμεσοι πρόγονοι των αρχαίων Ελλήνων¹⁶⁷. Με τον αναγκασμό της φυγής των λογίων προς τη Δύση, μετά την άλωση της Πόλης και του αφανισμού του Βυζαντίου, θα γίνει η κινητήριος δύναμη κι επιρροή για την ιταλική διάνοηση και για αυτό που αργότερα ονομάστηκε “Αναγέννηση”¹⁶⁸. Δεν πρέπει να εννοήσουμε τυχαίο το γεγονός ότι τα τελευταία έτη της ζωής του Βυζαντίου γίνεται αναφορά στο γένος. Ο 15ος αιώνας αποτελεί μια

¹⁶⁵ Απόσπασμα ποιήματος *Ελεγείο πάνω στον τάφο ενός μικρού αγωνιστή* του Νικηφόρου Βρεττάκου

¹⁶⁶ Χαρακτηριστικά ο Πλήθων αναφέρει προς τον Μανουήλ Β' “*Εσμέν γαρ ούν ών ηγείσθε τε και βασιλεύετε Έλληνες το γένος, ως ή τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί· Έλλησι δε ουκ έστιν ευρείν ήτις άλλη οικειότερα χώρα ουδέν μάλλον προσήκουσα ή Πελοπόννησός τε και όση δη ταύτη της Ευρώπης προσεχής των τε αύ νήσων αι επικείμεναι*”

¹⁶⁷ Στο ίδιο κείμενο αναφέρει: *ταύτην γάρ δη φαίνονταιτην χώραν Έλληνες αει οικούντες οι αυτοί εξότουπερ άνθρωπο διαμνημονεύουσιν.*

¹⁶⁸ Στην ιστορία δεν υπάρχουν σαφή χρονικά σημεία, συνεπώς θα ισχυριζόμασταν ότι η Ιταλική Αναγέννηση ορίζεται συμβατικά μεταξύ 1350-1600, η κορύφωσή της τοποθετείται γύρω στο 1500.

μετάβαση. Η Ευρώπη αλλάζει με τον εκατονταετή πόλεμο, το Βυζάντιο ή ορθότερα η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία γεννά την Ελλάδα, η οποία θα μάχεται για την απελευθέρωσή της από τον τουρκικό ζυγό. Τα ιστορικά λοιπόν γεγονότα θα φέρουν άλλες σκέψεις και το “ελληνικό πνεύμα” θα έχει εξέχουσα θέση στη ζωή των επομένων αιώνων. Η δράση λοιπόν των λογίων, περισσότερο στον Μυστρά τον αιώνα αυτό, θα φέρει την αρχαία ελληνική γραμματεία και σκέψη στα ευρωπαϊκά σαλόνια, καθότι στη πελοποννησιακή αυτή περιοχή θα “ξαναγεννηθεί” η φιλοσοφία των αρχαίων και η αρχαία κλασική γραμματεία θα ιδωθεί υπό νέο βλέμμα.

Ο Πλήθωνας ή αλλιώς Γεώργιος Γεμιστός θα δεσπόζει στη φιλοσοφία τον αιώνα που μελετάμε. Η σχολή του στο ακριτικό μέρος της Αυτοκρατορίας θα κερδίσει το ενδιαφέρον για μια ξεχωριστή μελέτη των ελληνικών γραμμάτων και θα καταστήσει τον Μυστρά ως τον χώρο παραγωγής ιδεών και η αρχαιογνωσία θα περάσει σε άλλη διάσταση. Θα αγωνιστεί για την πλατωνική φιλοσοφία κι εν γένει για το ελληνικό πνεύμα, πιστεύοντας πως μόνο αυτό θα βοηθήσει στην αναπέρωση του ηθικού των κατοίκων, στην αναζήτηση της ταυτότητας, ώστε ο όποιος φόβος από Λατίνους και τούρκους να απαλειφθεί, άλλωστε οι πολιτικές εξελίξεις την περίοδο αυτή δείχνουν πως η αυτοκρατορία τείνει προς μια ημερομηνία λήξεως. Επιτυχώς μπορούμε να ταιριάξουμε τους παραπάνω στίχους του Βρεττάκου στον μέγα λόγιο του 15ου αιώνα, καθώς σε εποχή που το ελληνικό πνεύμα ήταν λησμονημένο – λόγω αφενός της λατινικής παρουσίας και καταστροφής, αφετέρου της συχνής τουρκικής απειλής– κατάφερε να κερδίσει το ενδιαφέρον των Βυζαντινών στην αρχή και αργότερα σύσσωμης της Ευρώπης ως να θεωρηθεί ο “υποκινητής” της Αναγέννησης. Από τα μαραμένα άνθη του πνεύματος ο Μυστράς μέσω του Πλήθωνα κατάφερε να ανθίσει, να γίνει λειμώνας με ευωδιαστά άνθη και να γαληνέψει τις ψυχές.

Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφέρουμε τη δράση του Πλήθωνα στον Μυστρά, καθώς επίσης τους λόγιους ανθρώπους που σαγήνεψε και προσέλκυσε στη σχολή του. Αυτόν τον αιώνα κορυφώνεται η λογιосύνη και η αναδεικνύεται η σπουδαιότητα της ελληνικής γραμματείας ή αλλιώς του ελληνικού πνεύματος, ώστε να δίνεται η εντύπωση της ύπαρξης μιας “συνέχειας”. Το Βυζάντιο, λοιπόν, δεν απαρνήθηκε το παρελθόν του, αλλά αντίθετα το βοήθησε στο να αναγνωριστεί η αξία του. Ιδιαίτερα τον τελευταίο αιώνα όπου οι πρωταγωνιστές παρουσιάζονται σε μια πόλη μακριά από την καθέδρα της Αυτοκρατορίας, προτείνουν νέους τρόπους σκέψης και μελέτης, και αργότερα με την εγκατάσταση του

“φακιόλιου”¹⁶⁹ οι περισσότεροι αναχωρούν για να σωθούν στη Δύση, με αποτέλεσμα να μεταλαμπαδεύσουν εκεί το ελληνικό πνεύμα και να τεθούν οι βάσεις για την Αναγέννηση¹⁷⁰.

Γεώργιος Γεμιστός – Πλήθων: από Κωνσταντινοπολίτης γίνεται Μυστριώτης

Αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο (ιστορία του τόπου) πως η είσοδος των Παλαιολόγων στο Δεσποτάτο έφερε μια πνευματική ανάπτυξη. Η κορύφωση φθάνει στην δεσποτεία του Θεόδωρου Β' και της συζύγου του Κλεόπας Μαλατέστα. Η δέσποινα ενδιαφερόταν για την μόρφωση και την καλλιέργεια της παιδείας τόσο της ίδιας όσο και του φιλόδοξου λαού της. Στα χρόνια τους λοιπόν έρχεται στο νέο πνευματικό άντρο ο φιλόσοφος, διανοούμενος και “μεγάλο αστέρι”¹⁷¹ της Κωνσταντινούπολης, Γεώργιος Γεμιστός, που επηρεασμένος από την πλατωνική φιλοσοφία μετονομάστηκε σε Πλήθων. Η δράση του τον καθιέρωσε ως “τελευταίο των Βυζαντινών και πρώτο των Νεοελλήνων”¹⁷². Ο χαρακτηρισμός είναι ιδιαίτερα πετυχημένος, διότι αλλάζει ο τρόπος σκέψης. Με την διδασκαλία του στον Μυστρά μας δίνετε η εντύπωση ότι εφόσον κέντρο της σκέψης είναι ο άνθρωπος, αυτή πολιτικοποιείται¹⁷³. Οι ιδέες του Πλήθωνα επέδρασαν σε σημεία όπου η ανθρώπινη συνείδηση άνοιγε νέους δρόμους στην πολιτική, στη δικαιοσύνη κ.α¹⁷⁴. Την περίοδο δηλαδή δράσης του η κοινωνία έχει άμεση ανάγκη από ριζικές αλλαγές κι έτσι προσπαθεί να την αναδιοργανώσει με κύριο σκοπό του την σωτηρία του κράτους κι ως συνέπεια του Ελληνισμού.

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η παρούσα εργασία δεν έχει σκοπό να αναπτύξει τις ιδέες και τις θέσεις του στην πολιτική, την οικονομία και την άμυνα. Μας απασχολεί ο αγώνας του για την πολιτιστική κληρονομιά που κατέστησε τον Μυστρά κέντρο την παλαιολόγια περίοδο. Βέβαια το να συλλογίζεσαι και να μάχεσαι για ιδανικά με καινοτόμες και ρηξικέλευθες θέσεις δείχνουν έναν αναπτυξιακό ρυθμό. Μέρος της ανάπτυξης αυτής είναι κι η αναγέννηση της παιδείας και των τεχνών που κυρίευαν τότε εκεί.

Πρώτα όμως αξίζει να ειπωθούν ορισμένα βιογραφικά του, ώστε να δειχθεί η παιδεία του. Γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη στα μέσα του 14ου αι. (μεταξύ 1355 και 1360)

¹⁶⁹ Ο χαρακτηρισμός “φακιόλιο” τέθηκε στο κείμενο ύστερα από επιρροή μας από τη φράση του Μέγα Δούκα Νοταρά, που ανέφερε το εξής: “κρειττότερόν ἐστιν εἶδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει φακιόλιον βασιλεῶν Τούρκων ἢ καλύπτραν λατινικήν” Δούκας (1833) XXXVII, 10

¹⁷⁰ Wilson (1994) 11

¹⁷¹ Οικονομίδης (1988) 330.

¹⁷² Ζακυθινός (1948) 133

¹⁷³ Κατσαφάνας (2014) 199

¹⁷⁴ Κατσαφάνας ό.π 390

λαμβάνει μια τυπική βυζαντινή παιδεία μαζί με διάφορες άλλες επιστήμες (αστρονομία, γεωγραφία, λατινική γλώσσα), άλλωστε η πολυμαθία ήταν χαρακτηριστικό της εποχής¹⁷⁵. Ο Δημήτριος Κυδώνης, ο μέγας φιλόσοφος της Κωνσταντινούπολης του 14ου αι αποτέλεσε τον δάσκαλό του και ταυτοχρόνως τον μοχλό για το ενδιαφέρον της πλατωνικής φιλοσοφίας. Αργότερα, το 1380, γνωρίζεται στην οθωμανική Αδριανούπολη με έναν άλλο σοφό, τον Ελισσαίο, ιουδαίο στην καταγωγή, ο οποίος θα τον εισαγάγει, όπως πίστευε ο Σχολάριος, στον Ζωροαστρισμό, και αποβλέποντας στον παγανισμό, με αποτέλεσμα να μαίνεται με διάφορα θέματα της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας και ζωής. Όμως άξιο σημειώσεως είναι πως ο Πλήθωνας στα έργα του δεν φαίνεται να μνημονεύει τον Ελισσαίο, ο Σχολάριος μόνο μας παραδίδει τη μαρτυρία για τη συναναστροφή των δύο¹⁷⁶. Ο Γεμιστός πρέπει να γνώριζε τον σοφό Ζωροάστρη μέσα από τον Πλούταρχο, τον Ψελλό και διαφόρους άλλους συγγραφείς, για παράδειγμα από τον Πλάτωνα και Ευσέβιο Καισαρείας¹⁷⁷ τους οποίους είχε μελετήσει διεξοδικά. Έχοντας λάβει τις γνώσεις και δείχνοντας ζήλο για τους δασκάλους του και τη φιλοσοφία γίνεται δάσκαλος στην Βασιλεύουσα. Αποκτά κύρος και ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος, διακατεχόμενος από χριστιανική ευσέβεια και φιλοσοφική διαίσθηση, επιθυμεί να τον δει δάσκαλο στην πόλη που προσπαθούσε να μιμηθεί την πρώτη Πόλη, στον Μυστρά, δεν πρόκειται για εξορία αλλά εκτιμώντας την μόρφωση και την παιδεία του λογίου επιδιώκει την πνευματική ανάπτυξη μιας πόλης-κρατιδίου που κατέχει σημαντική θέση στην αυτοκρατορία. Το γεγονός αυτό μας το αναφέρει ο Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος, το 1433¹⁷⁸. Η μετάβασή του από την Πόλη στον Μυστρά έγινε στις αρχές του 15ου αι (μεταξύ 1405 - 1409), καθώς το 1407 εκφωνεί τον επικήδειο λόγο του Μανουήλ Β' Παλαιολόγου. Εκεί λαμβάνει από τον δεσπότη σημαντικά προνόμια και γίνεται σύμβουλος του δεσπότη και ανώτατος δικαστής του δεσποτάτου¹⁷⁹. Θα αγαπήσει τον Μυστρά και εκεί θα συνεχίσει τη διδασκαλία και τη ζωή του, εξαίρεση η αποστολή στη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438/9), στην οποία συμμετέχει περισσότερο για να αναπτύξει τις φιλοσοφικές του γνώσεις και διασυνδέσεις παρά για τη θεολογική συζήτηση¹⁸⁰. Η αγάπη του για τη νέα του πατρίδα φαίνεται από το γεγονός πως ιστορικοί της εποχής, όπως ο Δούκας, τον θεωρούν Λακεδαιμόνιο¹⁸¹. Ο αυτοκράτορας το 1437 όρισε μια εξαμελής επιτροπή από κορυφαίους και

¹⁷⁵ Woodhouse (1989) 17-18

¹⁷⁶ Μπαλόγλου (2002) 27

¹⁷⁷ Μπαλόγλου ό.π 29

¹⁷⁸ Masai (1956) 66-67

¹⁷⁹ Ζακυθηνός (1953) 131

¹⁸⁰ Σμαρνάκης (1991) 39-41

¹⁸¹ Κατσαφάνας (2014) 205

μορφωμένους άνδρες της εποχής να συμμετάσχει στην σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας για τις συζητήσεις για το *filioque* και το ενωτικό. Μεταξύ των υπολοίπων ήταν κι ο Γεώργιος Γεμιστός¹⁸², ο οποίος ας σημειωθεί πως μέχρι τότε δεν είχε δώσει λαβή για αμφισβήτηση της ορθοδοξίας του. Εκεί ο Πλήθων ασχολήθηκε με τη συγγραφή φιλοσοφικών έργων, συναναστράφηκε με κύκλο διανοουμένων δίνοντας σειρά διαλέξεων με θέμα τις διαφορές των δύο κορυφαίων αρχαίων φιλοσόφων (Πλάτωνα – Αριστοτέλη)¹⁸³ και συνέβαλε στη γνωριμία της Δύσης με τον Στράβωνα¹⁸⁴. Στις 26 Ιουνίου του 1452, λίγο καιρό πριν χαθεί το Βυζάντιο, κλείνει τα μάτια του στον τόπο που τον ανέδειξε κορυφαίο του αιώνα.

Σχολή στον Μυστρά

Ο Μυστράς γεννήθηκε για να θυμίζει Κωνσταντινούπολη της αίγλης και για να υπάρχει ένας θύλακας βυζαντινού πολιτισμού. Ο Πλήθωνας έχοντας συνειδητοποιήσει την συνεισφορά των προηγούμενων λογίων στον Μυστρά, θέλησε να προχωρήσει ένα στάδιο παραπάνω. Από τον κύκλο των λογίων περνάμε σε πιο αναβαθμισμένα και οργανωμένα στάδια. Βλέποντας την καλλιέργεια του πνεύματος των Μυστριωτών και την προθυμία διαφόρων να βρεθούν στο νότιο άκρο του Βυζαντίου και να θητεύσουν δίπλα του ιδρύει σχολή, όμοιο του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινουπόλεως, και ως άλλος Ψελλός τοποθετεί τα ελληνικά έργα στο ύψιστο σημείο. Δεν έχουμε σίγουρη γνώση του προγράμματος της σχολής, ωστόσο μέσα από τους μαθητές του μπορούμε να καταλάβουμε το επίπεδο και τα μαθήματα διδασκαλίας. Κύριες πηγές μας είναι οι επικήδειοι των Γρηγορίου Μοναχού και Ιερώνυμου Χαριτώνυμου ή Ερμώνυμου. Είναι πασιφανές ότι πολλά θα γνωρίζαμε εάν μας διασωζόταν το κορυφαίο έργο του Πλήθωνα, *Νόμων συγγραφή*, το οποίο ρίχτηκε δυστυχώς στην πυρά, διότι θεωρήθηκε πως προσβάλλει την ορθόδοξη θρησκεία¹⁸⁵. Το θλιβερό όμως είναι το γεγονός ότι δράστης δεν είναι κάποιος τυχαίος Βυζαντινός, ο πατριάρχης Γεννάδιος Β' Σχολάριος, διαπρεπής μορφή των γραμμάτων με αυταρχικό τρόπο επέλεξε να στερήσει τη φιλοσοφία του μεγαλύτερου διανοούμενου εκείνου του αιώνα. Εν πάση περιπτώσει

¹⁸² Τον πλαισίωσαν οι: Νικαίας Βησσαρίων, Κιέβου Ισίδωρος, Γεώργιος Αμοιρούτζης, Γεώργιος Σχολάριος, Ιωάννης Αργυρόπουλος.

¹⁸³ Woodhouse ό.π 155-165

¹⁸⁴ Μπαλόγλου (2002) 25

¹⁸⁵ Ο Παλαμάς στον “Δωδεκάλογο του Γύφτου” μας αναφέρει πολύ ωραία το γεγονός:

Και με κοίταζαν και μου είπαν: “Τρέμε, / γύφτε, κι οι άπιστοι όλοι! Καίμε / το βιβλίο τ' αφορισμένο, το κακούργο, το γραμμένο / απ' το Γεμιστό, / το βιβλίο που δε θέλει την Παρθένο / και δεν ξέρει το Χριστό, / και σε δόξας ανεβάζει θρόνους / και λατρεύει για θεούς / τα στοιχειά και τους δαιμόνους / και των ψεύτικων ειδώλων τους λαούς!”

διδασκόντουσαν σίγουρα τα μαθήματα που αποτελούσαν την trivium και την quadrivium, δηλαδή ρητορική, γραμματική, λογική και αριθμητική, γεωμετρία, ρητορική, φιλοσοφία αντίστοιχα. Μπορούμε να εννοήσουμε πως «η τέχνη των τεχνών και η επιστήμη των επιστημών» όπως αποκαλούνταν η φιλοσοφία-θεολογία κατείχε σημαίνοντα ρόλο.

Στα έργα και διδασκαλία του φαίνεται πως ετοίμαζε το χώρο της ίδρυσης ενός κράτους. Η αυτοκρατορία, ένα υπερέθνος, άρχιζε να φθίνει. Αυτό το οποίο μπορεί να λειτουργήσει καλύτερα κι αποτελεσματικότερα είναι ένα εθνικό κράτος που να προστατεύει τον ελληνιστικό πολιτισμό. Παρατηρώντας δηλαδή ο ίδιος την κατάσταση του βυζαντινού κράτους που συνεχώς περιορίζεται και η διοίκηση μόνο αποτελεσματική δεν είναι, εκφράζει απόψεις που τον χαρακτηρίζουν ως ελληνοκεντρικό και προοδευτικό φιλόσοφο¹⁸⁶. Ο **αυτοκράτορας Μανουήλ** με δραστήριο τρόπο εργάστηκε για την επικράτηση του ελληνικού πνεύματος, στέλνοντας τον Πλήθωνα στον Μυστρά αποσκοπούσε στην αφύπνιση των Βυζαντινών. Ωστόσο ο Πλήθωνας είχε δύσκολο έργο. Στην Πελοπόννησο την περίοδο αυτή κατοικούσαν επτά εθνότητες (Πελοποννήσιοι γηγενείς, οι απόγονοι των Τσακώνων, οι Βενετοί, οι Σλάβοι, οι Ιλλυριοί, οι Αιγύπτιοι/αθίγγανοι και οι Εβραίοι) κατά τον Μάζαρι¹⁸⁷. Έπρεπε όλοι μαζί να ομογενοποιηθούν και να θεωρηθούν ως μονάδα. Η κοινωνική, οικονομική και αμυντική πολιτική του συμβούλου Πλήθωνα αποσκοπούσε στην αποτροπή της επικείμενης καταστροφής και σε συνδυασμό με την αναβίωση του ελληνικού πνεύματος οι κάτοικοι ένιωθαν ασφαλείς. Στους συμβουλευτικούς του λόγους (προς τον Δεσπότη Θεόδωρο Β' και στον αυτοκράτορα Μανουήλ Β' Παλαιολόγο) φαίνεται να προτείνει ιδέες για να ανασυγκροτηθεί το Δεσποτάτο. Πρόκειται για πρώτη φορά να τεθούν τέτοιες ιδέες και μάλιστα σε ένα χώρο μακριά από το κέντρο λήψης των αποφάσεων. Ο Μυστράς, μέσω του Πλήθωνα, πρωτοστατεί στις προοδευτικές ιδέες, όχι για να προαχθεί αλλά για να σώσει την Αυτοκρατορία από το μανία των εχθρών, πρόκειται για τον μοναδικό αληθινό κοινωνικό αναμορφωτή¹⁸⁸. Ωστόσο, το παρελθόν πάντα τονώνει το ηθικό. Έτσι ο Πλήθωνας επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στον Λυκούργο, τον αρχαίο Σπαρτιάτη νομοθέτη. Οι μεταρρυθμιστικές του προτάσεις εμπνέονται από τους θεσμούς και το πολίτευμα της Σπάρτης¹⁸⁹. Δίνεται ευκαιρία μέσω της πολιτικής – φιλοσοφικής του θέσης να προάγει τον αρχαίο πολιτισμό της Σπάρτης και σε συνδυασμό με την πλατωνική φιλοσοφία να τονώσει το ηθικό των κατοίκων κι αφετέρου να δείξει το μεγαλείο του ελληνικού πνεύματος.

¹⁸⁶ Μπαρτζελιώτης (2002) 21

¹⁸⁷ Μπαλόγλου (2002) 25

¹⁸⁸ Nicol (1997) 145

¹⁸⁹ Μπαλόγλου (2002) 66-69

Έχουμε αναφέρει στην παρούσα εργασία την άριστη σχέση ελληνισμού και χριστιανισμού καθώς επίσης και το πώς αυτά τα δύο αποτελούν τα πόδια του πολιτισμού μας. Ο Πλήθωνας με τη φιλοσοφία του προσπάθησε να ταράξει τα νερά. Δεν θα επικεντρωθούμε στην θεολογική του τοποθέτηση, θα αναφέρουμε όμως ότι αγάπησε την αρχαία θρησκεία και τον πολυθεϊσμό. Έχει παρατηρηθεί πως η οθωμανική Ανδριανούπολη του άσκησε κάποια επίδραση. Δεν περιέχουν τα (διασωθέντα) έργα του στοιχεία ισλαμικού πνεύματος, η όλη αντίθεσή του με τον χριστιανισμό προέρχεται από την αρχαία Ελλάδα, “που με ορμή ξυπνάει μέσα του”¹⁹⁰. Επίσημως ο φιλόσοφος δεν απαρνήθηκε τον χριστιανισμό. Στον επικήδειο της Κλεόπας Μαλατέστα την προσφώνησε “δική μας” όχι μόνο λόγω του ζήλου της για την ελληνική παιδεία αλλά και για την πίστη της στο ορθόδοξο δόγμα. Επίσης στη σύνοδο έδωσε μερικές μάχες αλλά εκεί πήγε περισσότερο για την φιλοσοφική αναζήτηση παρά για την πίστη του. Η θρησκεία του προοριζόταν για ένα ολιγάριθμο κοινό διανοητικά καλλιεργημένο, αν και πίστευε πως ο κόσμος μια λαϊκή θρησκεία, υπό τη μορφή μιας απλουστευμένης ελληνικής φιλοσοφίας, θα διαδραματίσει σημαντικό παράγοντα ενάντια στο εξαπλούμενο Ισλάμ¹⁹¹. Να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή υπάρχει μια κρίση στην ορθόδοξη θρησκεία. Πολλοί κυρίως λόγιοι εξαιτίας της συναναστροφής τους με λογίους της δύσης ή με τη δυτική φιλοσοφία αλλαξοπιστούν και αποδέχονται το καθολικό δόγμα. Βέβαια σε κάποιο βαθμό το ενωτικό ζήτημα παίζει σημαίνοντα ρόλο. Ο Πλήθωνας βλέποντας αυτά φοβόταν περισσότερο για την ελληνικότητα. Ο Μυστράς με τις μεγαλεπήβολες μονές δεν είχε κάτι να φοβηθεί. Ωστόσο η τακτική του για την αρχαία θρησκεία θύμιζε στους Βυζαντινούς – Έλληνες την καταγωγή τους.

Ο Μέγας Βασίλειος ωθεί τους νέους στη μελέτη της αρχαίας γραμματείας, διότι αυτή περιέχει πρότυπα για τα παιδιά. Αυτό το αναγνωρίζει ο Πλήθωνας και χρησιμοποιεί στα έργα του (στους συμβουλευτικούς του) παραδείγματα μεγάλων ανδρών της αρχαιότητας, όπως Σόλωνα, Ηρακλή, Λυκούργο κα, που επηρέασαν το κοινό¹⁹². Τονίζει λοιπόν το ηθικό των Μυστριωτών και εν γένει των Ελλήνων αναφέροντας το ένδοξο παρελθόν. Με την αναφορά των αρχαίων προγόνων δίνεται η εντύπωση κατοχύρωσης της ταυτότητας των Βυζαντινών, αντιθέτως δεν κάνει αναφορά σε εκκλησιαστικούς πατέρες πράγμα που φανερώνει τη διαφορά που θέλει να τονίσει.

¹⁹⁰ Τατάκης (2007) 281

¹⁹¹ Παπασημάκης (2014) 46

¹⁹² Σμαρνάκης (2005) 148-149

Ως κατακλείδα για τη θεολογία του φιλοσόφου του Μυστρά μπορεί να ειπωθεί ότι προσπάθησε να καταδείξει στους μαθητές του μέσω της διδασκαλίας του και στο ευρύ κοινό με τα συγγράμματά του την ανωτερότητα του ελληνικού πνεύματος. Η πίστη σε αυτό θα ωθήσει τον λαό να μνηθεί στην αρχαιογνωσία και να ταυτιστεί πλήρως με τους ένδοξους προγόνους του. Γι αυτό λοιπόν στη σχολή του προσπαθεί να αναβιώσει την αρχαία ελληνική θρησκεία αντικαθιστώντας έτσι την χριστιανική κοσμοθεωρία, η οποία αντιμετωπίζει κρίση με το ενωτικό ζήτημα και ταλαιπωρεί τον βυζαντινό λαό.

Μαθητές του μεγάλου φιλοσόφου

Ο Μυστράς με τη φήμη του δραστήριου Βυζαντινού φιλοσόφου δέχθηκε την αγάπη και την προσέλευση πολλών ανδρών, “*άνδρες φιλομαθείς καί φύεως δεξιᾶς καί γνώμης γενναίας*”¹⁹³, οι οποίοι σηματοδότησαν μετέπειτα με τα έργα και τις πράξεις τους. Πολλοί έφυγαν προς την Δύση νιώθοντας χρέος διαφύλαξης της πολιτισμικής κληρονομιάς. Βέβαια σε αυτούς κύριο αίτιο φυγής ήταν η προσωπική τους σωτηρία. Ωστόσο στις νέες πατρίδες τους διέδωσαν τον ελληνισμό και έθεσαν τις βάσεις αλλαγής της σκέψης στην Ευρώπη.

Η Σχολή του Γεωργίου Γεμιστού πιθανώς να λειτουργούσε πριν το ταξίδι του στην Φλωρεντία. Παρατηρώντας τους μαθητές του η σχολή άκμασε περί το 1430. Ο αυτοκράτορας αλλά και ο δεσπότης του Μυστρά είχαν εμπιστοσύνη στον λόγιο άνδρα. Δεν θεωρούσαν ότι μιάνει τους Βυζαντινούς, απεναντίας επιδιώκει να ενώσει και να τονώσει το ηθικό, πέρα της μόρφωσης, των βυζαντινών. Αυτό ήταν χρήσιμο εκείνη την περίοδο, καθώς κυριαρχούσε η σύγχυση. Οι Λατίνοι από την κυριαρχία τους στο τόπο και τις επιγαμίες κι από την άλλη το ενωτικό που παρομοιάζει κατάσταση εμφυλίου έδιναν στους βυζαντινούς κατοίκους μια αγχώδης κατάσταση. Αυτή αυξανόταν ολοένα και συνέχεια με την συχνή παρουσία των Οθωμανών. Το ελληνικό πνεύμα θεωρήθηκε από τον Πλήθωνα ως το βάλαμο εκείνο που μπορεί να επουλώσει την όποια πληγή. Με κόπο εξέφρασε τις ιδέες του ώστε να εμψυχήσει στους Πελοποννησίους κι εν γένει στους Βυζαντινούς την ύπαρξη εθνότητας, την εθνική συνείδηση. Η αρχαιογνωσία και το ελληνικό πνεύμα είναι τα μόνα που δίνουν αποδείξεις ύπαρξης ταυτότητας και μάλιστα σπουδαίας.

Στον κύκλο των μαθητών του θα ξεκινήσουμε με τα άτομα από τα οποία μας προσφέρουν γνώσεις περί Πλήθωνος και του περιβάλλοντός του. Αυτά τα μαθαίνουμε από τους επικηδείους λόγους του **Ιερώνυμου Χαριτώνυμου** και του **Γρηγορίου μοναχού**. Ο πρώτος

¹⁹³ Χαριτώνυμος Ιερώνυμος, *Υμνωδία τω σοφωτάτω διδασκάλω κυρίω γεωργίω τω γεμιστώ*. (Βλ. σχετικό PG 160, σελ. 807-811)

έλαβε το επώνυμο *Ερμώνυμος* το οποίο θεωρήθηκε περισσότερο ελληνικό. Δεν ήρθε από μακριά να ακούσει τον μέγα δάσκαλο, καταγόταν από την Σπάρτη δείχνοντας έτσι πως ο σπόρος του πνεύματος έπεσε στην περιοχή και φυτρώνει άνηθ περικαλλή. Με το θάνατο του δασκάλου του νιώθει την απώλεια. Θεωρεί πως η πατρίδα χάνει με την απώλεια του σοφού ανδρός και στεναχωρημένος φεύγει για την Ιταλία τηρώντας την υπόσχεση πως θα διαδώσει τον ελληνισμό¹⁹⁴. Σε χειρόγραφο του 1467 τον βλέπουμε στη Ρώμη ως καταδιωκόμενο¹⁹⁵, υπό την έννοια των δυσκολιών της πατρίδας. Όσο ήταν στην πατρίδα του, την *Λακεδαιμόνα*¹⁹⁶, ασχολήθηκε με την αντιγραφή των χειρογράφων με κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Ο **Γρηγόριος μοναχός** υπήρξε στενός μαθητής του Πλήθωνα και θεώρησε καθήκον του προς τον δάσκαλό του, καθηγεμόνα της ύψιστης φιλοσοφίας, να του αφιερώσει τη μονωδία του “*σοφώτατον διδάσκαλον, Γεώργιον Γεμιστόν.*” Ο μαθητής αυτός γνώριζε πολλά περί του σπουδαίου έργου των *Νόμων* όσων αφορά την θεολογική του θεώρηση και την παγανιστική του διδασκαλία¹⁹⁷.

Μαθητής του επίσης υπήρξε ο **Γεώργιος Ερμώνυμος** αδερφός, όπως αναφέρει ο Σ. Λάμπρου¹⁹⁸ του Ιερώνυμου Χαριτώνυμου. Στη βιβλιογραφία αυτοί οι δύο έχουν συγχυθεί. Γεννημένος κι αυτός στη Σπάρτη (περί το 1425-1435) επιδίωξε να λάβει γνώσεις από τη σχολή του Πλήθωνα και να προχωρήσει περαιτέρω, δηλαδή να διδάξει την αρχαία ελληνική γλώσσα στη Δύση. Για κάποιο διάστημα έγινε δάσκαλος στη Γαλλία του Λουδοβίκου ΙΑ' και μετέφρασε εκεί έργα αρχαίων συγγραφέων όπως Αισχύλου, Πίνδαρου, Ησιόδου, Πλουτάρχου, Δημοσθένη, Θουκυδίδη κ.α. Τα έργα του δεν μας μαρτυρούν ότι επρόκειτο για μέγα ελληνιστή, όμως είχε την τύχη να συμβάλλει τα μέγιστα στην Αναγέννηση. Συγκεκριμένα κατάφερε να μεταδώσει τις γνώσεις του σε εξέχουσες μορφές της Δύσης, οι οποίοι φημίζονται για την φιλελληνικότητά τους. Έτσι μαθητές του υπήρξαν οι Guillaume Budé (1467-1540), Johann Reuchlin (1455-1522) και ο γνωστός Έρασμος (1466-1536). Όχι μόνο το μέγεθος των μαθητών του αλλά κι ο αριθμός των κωδίκων (43) που βρίσκονται στις βιβλιοθήκες του Παρισιού μαρτυρούν την τεράστια συμβολή του στη διάδοση της ελληνικής

¹⁹⁴ Κατσαφάνας (2014) 428

¹⁹⁵ Σημειώνει στο κωδικογραφικό του σημείωμα: “*έτελειώθη έν ρώμη, ποινηλατουμένω μοι*” Βλ. Λάμπρου (1907) 311.

¹⁹⁶ Την καταγωγή του μας την μαρτυρεί ο ίδιος σε χειρόγραφό του, που βρίσκεται σήμερα στην Μαρκεσιανή βιβλιοθήκη. Κατά τα γραφόμενά του: “*πατρίς δέ μοι Λακεδαιμόνων, ή πάλαι ποτέ μέν εϋδαίμων, νϋν δέ μάλιστα κακοδαίμων*”. Βλ. Λάμπρου (1907) 311.

¹⁹⁷ Κατσαφάνας (2014) 418

¹⁹⁸ Λάμπρου (1907) 327

γραμματείας στη πόλη του φωτός. Είναι άξιο θαυμασμού πώς ένας σπαρτιάτης χιλιοταλαιπωρημένος κατάφερε να διασώσει και να μεταδώσει την αίγλη της αρχαίας γραμματείας σε μια πόλη μακριά από την πάλαι ποτέ έδρα του κι ακόμη πώς κατάφερε να έχει για μαθητές σπουδαίους ουμανιστές.

Στον κύκλο των μαθητών του ας αναφέρουμε και την δέσποινα **Κλεώπα Μαλατέστα**. Καλύτερα ας την αναφέρουμε στους έμμεσους μαθητές, δηλαδή δεν υπήρξε τυπικά μαθήτρια όμως έδειχνε ενδιαφέρον για τις ανησυχίες του φιλοσοφικού κύκλου. Στον λόγο του Πλήθωνα προς την κεκοιμημένη δέσποινα (Ιούνιος 1433) γίνονται γνωστά τα καλά της αισθήματα για τη σχολή και η έννοια της για την σωστή διαπαιδαγώγηση της κόρης της με ελληνοπρεπή αγωγή και ορθόδοξο χριστιανικό πνεύμα (!). Δεν είναι άλλωστε τυχαίο πως επί της δεσποτείας της ίδιας, μαζί με τον Θεόδωρο Β', ο Μυστράς έγινε το “κορυφαίο πνευματικό κέντρο του ελληνικού κόσμου”¹⁹⁹.

Η σχολή του Πλήθωνα κέντρισε το ενδιαφέρον πολλών κατοίκων της Λακεδαίμονας χώρας. Νιώθοντας τυχεροί για τον τόπο γέννησής τους, που ανθεί πνευματικά, διάλεξαν να μετέχουν στο κύκλο μαθητών του φιλοσόφου αρκετοί Λακεδαίμονες. Τον Ιερώνυμο Χαριτώνυμο και τον Γεώργιο Ερμώνυμο ακολουθεί ο **Ιωάννης Μόσχος** (περίπου 1412-1495). Σπαρτιάτης έχοντας πεισθεί ότι ωφελεί η φιλοσοφία κι εν γένει η διδασκαλία που ακολουθούνταν στο Μυστρά, γίνεται μαθητής του μεγάλου διανοουμένου και φθάνει στο σημείο να θεωρηθεί διάδοχός του στη σχολή²⁰⁰. Στις δύσκολες μέρες του 1460 αναγκάζεται και αφήνει περίλυπος την γενέτειρά του. Υπό τον τίτλο του πρόσφυγα αναζητά σωτηρία στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα κι αργότερα στην Ιταλία. Ως δεινός δάσκαλος απέκτησε πλειάδα μαθητών, οι οποίοι όχι μόνο έγιναν σημαντικοί αλλά φάνηκαν χρήσιμοι στην Ελλάδα. Ο Μόσχος διακατεχόταν από το ήθος, καθώς αποσκοπούσε ως “πατέρας” να εμφυσήσει στους μαθητές του την αρετή του ελληνικού πνεύματος, επίσης το προσόν του ήταν η χάρη της ευφράδειας κι έτσι ως ρήτορας τους γοήτευε²⁰¹.

Ένας άλλος λόγιος της Λακεδαίμονας χώρας που διακρίθηκε στην αντιγραφή των χειρογράφων βιβλίων είναι ο **Δημήτριος Τριβώλης**, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερη αγάπη στον τόπο καταγωγής του, καθώς σε όλα τα χειρόγραφα του υπογράφει ως “*Πελοποννήσιος*” ή “*Σπαρτιάτης*”. Έγραψε αρκετούς κώδικες, αυτοί που μας διασώζονται (6 κώδικες) γράφησαν εκτός Μυστρά. Κι αυτός ακολούθησε το ρεύμα της εποχής, δηλαδή τη φυγή προς το

¹⁹⁹ Runciman (1986) 85

²⁰⁰ Κατσαφάνας (2014) 424

²⁰¹ Σάθας (1868) 96-97

καλύτερο. Ακολούθησε τον Θωμά Παλαιολόγο στην Κέρκυρα κι αργότερα εγκαταστάθηκε στη Ρώμη. Ως άριστος κωδικογράφος κατείχε μια πλούσια βιβλιοθήκη. Τα χειρόγραφα του περιέχουν, φυσικά, κείμενα του Πλάτωνα και του Πλωτίνου (Τίμαιο και Εννεάδες αντίστοιχα), την Οδύσσεια του Ομήρου και μερικά επιγράμματα²⁰².

Η φήμη του Μυστρά έχει φθάσει σε όλες περιοχές της Αυτοκρατορίας. Από τη Δοκεία του Πόντου έρχεται επί Θεοδώρου Β', στη νότιο Πελοπόννησο ο **Ιωάννης Δοκειανός** με σκοπό να μορφωθεί από το νέο κέντρο του πολιτισμού, των γραμμάτων και των τεχνών. Φαίνεται πως λάτρευε τα χειρόγραφα, καθώς συνεχώς αγόραζε με σκοπό να δημιουργήσει μια μεγάλη βιβλιοθήκη με έργα της αρχαίας γραμματείας, όπως Όμηρο, Ξενοφώντα, Αριστοτέλη αλλά και Εκκλησιαστικών συγγραφέων πχ Μεγάλου Βασιλείου, Θεοδωρήτου κ.α. Με την εμφάνιση του τελευταίου Αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη τον βλέπουμε δάσκαλο στην πατριαρχική Σχολή έχοντας πάντα αγάπη προς τον τόπο που έλαβε γνώσεις, τον Μυστρά²⁰³.

Ο Κωνσταντινοπολίτης **Ιωάννης Ευγενικός** αποφάσισε να κατέβει στο Μυστρά για να μαθητεύσει δίπλα στον Πλήθωνα. Πρόκειται τον αδερφό μιας εξέχουσας εκκλησιαστικής προσωπικότητας, τον Άγιο Μάρκο τον Ευγενικό. Ο Ιωάννης συνδέθηκε στενά με το Πατριαρχείο λαμβάνοντας ορισμένες θέσεις. Δεν καταξιώθηκε να λάβει κάποια θέση διδασκάλου, αλλά κατάφερε να γίνει σύμβουλος του δεσπότη Κωνσταντίνου και να έχει ορισμένες τιμές στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Πρόκειται για πολυγραφότατο άνδρα με λογοτεχνικό ύφος, καθώς ασχολήθηκε με διάφορους κλάδους δηλαδή από την αντιρρητική γραμματεία μέχρι ποιήματα ή εγκώμια (*εκφράσεις*) τόπων²⁰⁴. Μαζί με τον Ιωάννη φαίνεται πως έλαβε κάποια διδασκαλία από τον Πλήθωνα στον Μυστρά κι ο αδερφός του **Μάρκος Ευγενικός**. Πρόκειται για μια κορυφαία εκκλησιαστική προσωπικότητα της εποχής. Γίνεται επίσκοπος Εφέσου και μάχεται για την Ορθόδοξη Εκκλησία. Δεν θα αναφέρουμε εδώ τη σπουδαία δράση του και την συμβολή του για την Ορθόδοξη πίστη. Η Εκκλησία τον τίμησε για την τεράστια προσφορά του ως Άγιο. Οι γνώσεις του διαφαίνονται στο πλούσιο συγγραφικό του, θεολογικό και λειτουργικό, έργο. Ο ίδιος προσπάθησε να κρατήσει την Ορθοδοξία σε μια περίοδο (εθνικής) κρίσης και αναζήτησης της ταυτότητος. Με την κίνησή του και με την ανάπτυξη των Ελληνικών γραμμάτων ο πολιτισμός εδραιώθηκε και έδωσε στους μετέπειτα Έλληνες τη διαπίστωση της *συνέχειας*.

²⁰² Λάμπρου (1907) 316-325, Κατσαφάνας (2014) 519-521

²⁰³ Λάμπρου (1907) 179-181

²⁰⁴ Κατσαφάνας (2014) 451-454

Μια άλλη σπουδαία εκκλησιαστική μορφή με αγώνες για τη διάσωση του Ελληνισμού είναι ο **Ισίδωρος** μητροπολίτης Κιέβου. Γεννημένος στις αρχές του 15ου στην Πελοπόννησο²⁰⁵, μαθητεύει δίπλα στον μέγα Γεώργιο Γεμιστό. Επηρεάστηκε πολύ από τον δάσκαλό του συμφωνούσε στην ανάγκη για αναδιοργάνωση του κράτους. Το 1413 τοποθετείται μητροπολίτης Μονεμβασίας κι αργότερα το 1430 μετατίθεται στην μητρόπολη Κιέβου. Η παραμονή του στη Μονεμβασία του έδινε την ευκαιρία συχνής επικοινωνίας με τον Πλήθωνα. Μεταβαίνει στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας και βρίσκεται υπό τη θέση των ενωτικών. Αυτό αποβαίνει μοιραίο για την μετέπειτα ζωή του, καθώς τιμωρείται από την Σύνοδο της Μόσχας και από τον τσάρο. Η άλωση της Βασιλεύουσας τον βρίσκει στην πρώτη γραμμή της μάχης, καθώς μη κοιτάζοντας τον κίνδυνο πολεμά για τον ελληνισμό. Η έκβαση της μάχης τον βρίσκει περίλυπο να αναζητά σωτηρία στη Δύση, όπου ζητά με εγκύκλιο από τους ηγεμόνες τη συνδρομή βοήθειας για απελευθέρωση της αγαπημένης του πατρίδας²⁰⁶.

Μια άλλη μεγάλη λόγια προσωπικότητα του αιώνα είναι ο **Βησσαρίων** επίσκοπος Νικαίας. Γεννήθηκε στην ξακουστή Τραπεζούντα το 1403 και σε νεαρή ηλικία αφιερώθηκε στον Ζωοδότη Χριστό ως μοναχός. Τα πρώτα μαθήματα τα έλαβε στην γενέτειρά του υπό την επίβλεψη του αρχιεπισκόπου Τραπεζούντας Δοσίθεου. Μεταβαίνει στην Πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης κι από εκεί στον περίφημο Μυστρά. Ο Πλήθωνας τον μάγεψε κι ο Βησσαρίων σαν σφουγγάρι έλαβε κατά γράμμα τη διδασκαλία του. Φάνηκε δηλαδή ο Βησσαρίων να έχει πλήρη συνείδηση των λόγων του Πλήθωνα και να αναγνωρίζει την αναγκαιότητα της σωτηρίας του έθνους. Στη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας τάσσεται υπέρ της ένωσης, διότι απέβλεπε πως θα έρθει βοήθεια στην λαβωμένη Αυτοκρατορία. Φεύγει από το Βυζάντιο που καταρρέει, καθώς το κλίμα είναι βαρύ. Το πλήθος των ανθενωτικών μαίνεται εναντίον του, αφού αποτέλεσε τον πρωτεργάτη της υπογραφής. Ο πάπας Ευγενικός Δ' αναγνωρίζοντας τη δράση για την ένωση τον κάνει καρδινάλιο κι ο Βησσαρίων αποχωρίζεται τον ορθόδοξο μανδύα. Στην Ιταλία ο λόγιος αυτός μεγαλουργεί και αποκτά επιρροή στο εσωτερικό της καθολικής Εκκλησίας. Ως λόγιος συγκεντρώνει πλειάδα χειρογράφων, αγοράζοντας κώδικες από μοναστήρια. Με αυτό όχι μόνο διέδωσε την ελληνική γραμματεία αλλά βοήθησε στο να ιδρύσει κωδικογραφικό εργαστήριο δίνοντας εργασία στους φυγάδες βυζαντινούς που τα αντέγραφαν. Παρατηρώντας τη δράση του Βησσαρίωνα οι Ιταλοί φιλόλογοι τον πλαισίωσαν ώστε να λάβουν γεύση του ελληνικού πνεύματος και της ελληνικής σκέψης. Η θεματογραφία των

²⁰⁵ Υπάρχουν ορισμένοι ερευνητές που θέλουν ο Ισίδωρος να κατάγεται από τη Θεσσαλονίκη ή την Κων/πολη

²⁰⁶ Σάθας (1868) 35-36

χειρογράφων ποικίλει. Δεν ενδιαφέρεται για κάτι συγκεκριμένο αλλά για να αναδείξει την ελληνική κουλτούρα και σκέψη, έτσι συγκεντρώνει χειρόγραφα με ρητορικό, φιλοσοφικό, λογοτεχνικό, αστρονομικό, μαθηματικό κ.α περιεχόμενο. Αυτή τη πλούσια βιβλιοθήκη τη δωρίζει στην Μαρκιανή βιβλιοθήκη. Εκτός της συγκέντρωσης του ελληνικού μεγαλείου ο Βησσαρίωνας συνέγραψε πλήθος έργων με θεολογικό, φιλοσοφικό και λογοτεχνικό περιεχόμενο. Πρόκειται για έναν άριστο ανταποκριτή της ελληνικής διανόησης στη Δύση. Γνωρίζοντας την εκτίμηση που κατείχε στα ευρωπαϊκά σαλόνια –έφτασε στο σημείο να λάβει την παπική τιάρα– αγκάλιασε τους λογίους που αναζήτησαν στη Δύση τη σωτηρία και την επαγγελματική στέγη. Τέλος αξίζει να αναφερθεί πως επιδίωξε να ωφεληθεί από την αναγνωρισιμότητά του. Στη Δύση θεωρήθηκε ως ο πιο Λατίνος από τους Έλληνες (*Latinorum Graecissimus fuit et Graecorum Latinissimus*)²⁰⁷. Όταν η Πόλη και η Αυτοκρατορία έπεσε, κίνησε για την παροχή βοήθειας μέσω μιας Σταυροφορίας, η οποία τελικώς, ύστερα από διάφορες συγκυρίες δεν τελεσφόρησε²⁰⁸.

Μαθητής του Πλήθωνα υπήρξε μια μεγαλοπρεπής μορφή της Εκκλησίας μας, ο Γεώργιος Κουρτέσιος, γνωστός ως **Γεώργιος – Γεννάδιος Σχολάριος**. Στα υστεροβυζαντινά χρόνια αποτελεί τον σοφότερο άνδρα, καθώς ξεχωρίζει για την πολυμαθειά του. Ο σκληρός αγώνας για την υπεράσπιση του Ορθόδοξου δόγματος τον κατατάσσει ως τον πρώτο Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση. Δηλώνει αυτοδίδακτος, ωστόσο μαθήτευσε στο πλάι του Γεωργίου Γεμιστού, στον υπέροχο Μυστρά. Σε έργο του²⁰⁹ αναφέρει πως οφείλει στον σοφό της Πελοποννήσου τη χάρη της ρητορείας. Εκεί υπό τη σκέπη του Πλήθωνα εξάσκησε την ρητορική του δεινότητα και εμπλούτισε τις γνώσεις του. Αναγνώριζε τον δάσκαλό του ως τον άνθρωπο που βοηθά του μαθητές του να επιτύχουν και τον σεβόταν για τη μόρφωση και παιδεία που κατείχε. Ωστόσο η θεολογική ιδεολογία του Πλήθωνα έφερε σε αντίθεση τον Σχολάριο. Αν και εκείνη την περίοδο υπήρχε η διαφορά μεταξύ ένωσης ή μη, η διαφορά των δυο έγκειται αλλού. Στο ενωτικό ζήτημα έμελλε να συμφωνούν, απαρνήθηκαν κι δύο την ένωση. Όμως η πολυθεΐα ή η παγανιστική σκέψη έφεραν τους δυο σε έντονη αντίθεση. Ο μορφωμένος Σχολάριος δεν άντεξε τις ύβρεις και την υποτίμηση της Ορθόδοξης Χριστιανικής θρησκείας, που εξέφραζε το κορυφαίο έργο του Πλήθωνα *Νόμοι* και το έριξε στην πυρά, ώστε να μην μυθήσει τον κόσμο σε μια πλάνη. Αυτός ο αυταρχικός του τρόπος

²⁰⁷ Σάθας (1868) 32

²⁰⁸ Σάθας (1868) 25-35, Κατσαφάνας (2004) 443-449

²⁰⁹ Στο εγκώμιο του οσίου Λέοντος του εν Αχαΐα. (Βλ το εγκώμιον: Λάμπρου, Σ. *Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά*, τ. Β Αθήνα 1912-1914, σσ 161-168)

ίσως να τον αδικεί. Ο ίδιος υπήρξε πολυγραφότατος συγγραφέας με θέματα θεολογικά, φιλοσοφικά και γραμματικής²¹⁰.

Σημαντική λόγια προσωπικότητα προερχόμενη από τη βυζαντινή Σπάρτη, δηλαδή τον Μυστρά, υπήρξε ο **Δημήτριος Ραούλ Καβάκης**²¹¹. Η θεολογία του Πλήθωνα τον είχε πείσει. Με την παράδοση του τον βρίσκουμε στην Ιταλία²¹² να προσπαθεί να εκδώσει το έργο του Ιουλιανού του Παραβάτη. Ο Καβάκης ξεχώρισε όχι ως δάσκαλος αλλά ως αντιγραφέας χειρογράφων, αποτελεί άξιο απορία πως ο αντιγραφέας-λόγιος επέλεξε να είναι ανορθόγραφος. Σε κώδικές του περιέχονται έργα των Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Πλήθωνα, κ.α. Παρατηρούμε πως τονίζει στα κωδικογραφικά σημειώματα την καταγωγή του και χαιρέται για αυτή, υποδεικνύοντας ότι συνέβαλε στην πνευματική ανάπτυξη που συντελείται εκείνη την περίοδο, έτσι υπογράφει ως *Σπαρτιάτης και Βυζάντιος*. Αναφέραμε πως επηρεάστηκε από τη θεολογία του δασκάλου του. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διέσωσε αρκετά αποσπάσματα από το κορυφαίο έργο του Πλήθωνα, τους Νόμους.

Ένας από τους ιστορικούς της Άλωσης ο **Λαόνικος Χαλκοκονδύλης** έλαχε να είναι μαθητής του Πλήθωνα. Για την ιστορία το πραγματικό του όνομα ήταν Νικόλαος όμως προς τιμήν της λογιόσύνης το μετέτρεψε με αναγραμματισμό σε Λαόνικος. Ήρθε στον Μυστρά και γοητεύτηκε από τα χειρόγραφα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να συγκεντρώσει πλούσιο υλικό, ώστε να ξεκινήσει να γράφει την ιστορία του. Μετά την Άλωση ακολούθησε τους υπόλοιπους λογίους στην Ιταλία.

Κλείνοντας τον χορό των μαθητών θα αναφέρουμε τον **Μιχαήλ(ο) Αποστόλη**. Αυτός ενδιαφέρθηκε για τα κλασικά κείμενα και θα διδάξει την ελληνική γλώσσα στην Ιταλία και στη Κρήτη. Μάλιστα για την ορθότερη εκμάθηση της ελληνικής προτείνει συγκεκριμένη μέθοδο.

Επίλογος

Ο μέγας διανοητής του 15ου αιώνα Γεώργιος Γεμιστός – Πλήθων κατάφερε να συγκεντρώσει πλήθος ανδρών στις πλαγιές του Μυστρά με σκοπό να δοθεί ιδιαίτερη μνεία στο ελληνικό πνεύμα. Οι μαθητές του όλοι σχεδόν κατάφεραν να διαδώσουν την ελληνική σκέψη στη Δύση. Οι λόγιοι αυτοί μετέφεραν τα ελληνικά χειρόγραφα με τους βυζαντινούς

²¹⁰ Για την τελευταία αυτή κατηγορία ας αναφέρουμε τα έργα: α. *Περί στοιχείων ήτοι γραμμάτων, προσωδιών και των οκτώ του λόγου μερών, ήτοι εις γραμματικήν πρώτην εισαγωγήν*. β. *Περί κλίσεως των αρσενικών ονομάτων*. γ. *Περί στοιχείων*

²¹¹ Λάμπρου (1907) 331-342

²¹² Runciman (2005) 132-133

συγγραφείς και την αρχαία ελληνική γραμματεία στα ευρωπαϊκά κέντρα. Σκοπός τους αφενός ήταν η ασφάλεια, η σωτηρία και η επαγγελματική αποκατάσταση. Φαίνεται πως συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμφάνιση του Ουμανισμού και στην πολιτιστική Αναγέννηση, καθώς πυροδότησαν το ενδιαφέρον των Δυτικών φέρνοντας τους κατά πρόσωπο με την αρχαία ελληνική γραμματεία. Βοήθησαν δηλαδή να αλλάξει σελίδα η ιστορία. Απομακρύνεται ο σκοτεινός Μεσαίωνας και πλέον γεννιούνται νέες ιδέες και νέα οράματα. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μαθητές των ελλήνων λογίων απετέλεσαν την ιδεολογική ελίτ της Ευρώπης (βλέπε Έρασμο). Όσον αφορά την επιστήμη της φιλολογίας, η έκδοση και ο σχολιασμός των χειρογράφων μετέφεραν στη Δύση μια παράδοση των βυζαντινών συμβάλλοντας στη διαμόρφωση της νεότερης φιλολογικής επιστήμης.

Στο Μυστρά επί Πλήθωνος λειτουργούν κωδικογραφικά εργαστήρια με βιβλιογράφους Μυστριώτες, όπως τον **Μιχαήλο Σπαρτιάτη** και τον ακούραστο **Καίσαρ Στρατηγό Λακεδαιμόνιο**, που κατέφυγαν στην Φλωρεντία, τους κληρικούς **Ιωάννη Χανδακηνό** και τον **Ιωάννη Καριανίτη** και τέλος τους **Νικόλαο Λεμενίτη, Νικόλαο Βουλλωτή, Νικόλαος Μελαγχρινό, Νικάλαο Ελιάβουρκο, Ανδρέα Δαρμάριο** και τον **Στρατηγόπουλο**²¹³. Τα βυζαντινά εργαστήρια δεν έσβησαν μεμιάς. Οι βιβλιογράφοι θα συνεχίσουν να καλύπτουν τις ανάγκες και να εκτελούν τις παραγγελιές των χορηγών, αφιερωτών.

Ο 15ος αι αποτέλεσε την μεταβατική περίοδο μεταξύ Βυζαντίου και Ελλάδας. Με την πνευματική Αναγέννηση της Παλαιολόγειας περιόδου το Βυζάντιο θέλησε να φωτίσει την οικουμένη. Οι λόγιοι τόσο για την ασφάλειά της ζωής τους όσο και για την πολιτισμική κληρονομιά φεύγουν προς την Δύση, παίρνοντας μαζί τους τα χειρόγραφα για να φωτίσουν ή έστω να “ρίξουν” μια σπίθα του ελληνικού πολιτισμού.

²¹³ Λάμπρου (1907)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η συμβολή του Μυστρά σε Βυζάντιο και Ελλάδα

*Βλαστάρι μου δε χάθηκες
ο νους μου το 'χει ορίσει,
οι κλώνοι σου ν' απλώνονται
σ' ανατολή και δύση.*

*Από τη στάχτη σπίθισε
τη φλόγα της ζωής μας
και γίνε άστρο του ουρανού
που φέγγε την ψυχή μας.²¹⁴*

Η συναναστροφή με κείμενα της βυζαντινής περιόδου ξεκίνησε νωρίς, σχεδόν έναν αιώνα μετά την άλωση της βασιλίδος Πόλεως από τους Οθωμανούς. Αυτή η ενασχόληση γίνεται επιστήμη και αποκαλείται “βυζαντινολογία”, ιδρυτής της θεωρείται ο Γερμανός Hieronymus Wolf. Απεριόριστη είναι η συνεισφορά στο ελληνικό πνεύμα και την ελληνική γραμματεία από την ίδρυση της επιστήμης αυτής. Γίνονται γνωστά στην οικουμένη ελληνικά έργα αρχαίων συγγραφέων και καθένας που ενδιαφέρεται να τα μελετήσει αποκτά ταυτοχρόνως κύρος και σεβασμό από το ευρύ κοινό. Με την ίδρυση της Βυζαντινολογίας εδραιώνεται και ο όρος Βυζάντιο (εννοώντας την Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης), ο οποίος ήταν απολύτως “άγνωστος” στους κατοίκους ολόκληρης της Αυτοκρατορίας²¹⁵. Οι δυτικοί (Hieronymus Wolf, Philippus Labbe, Charles Dufresne du Cange) επινόησαν τον όρο αυτό για να εξασφαλίσουν τη δική τους λάμψη. Αρνούνται για ιδεολογικούς λόγους να ονομάσουν την αυτοκρατορία των σχισματικών ορθοδόξων χριστιανών με το επίσημο όνομά της *Ρώμη και ρωμαϊκή πολιτεία*.²¹⁶ Σύμφωνα με την Βυζαντινολόγο Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, οι καθολικοί – δυτικοί με την εφεύρεση του όρου κατάφεραν να ξεχάσουμε ότι το Βυζάντιο είναι η χιλιόχρονη παγκόσμια αυτοκρατορία του Μεσαιωνικού Ελληνισμού, συνέχεια της Ελληνικής παράδοσης. Είμαστε, συνεχίζει, γόνιοι της Αυτοκρατορίας της Νέας Ρώμης, πιστοί της επικρατούσης θρησκείας (Ορθοδοξίας)²¹⁷.

²¹⁴ Απόσπασμα ποιήματος – τραγουδιού του Γιάννη Μαρκόπουλου, *Το τραγούδι της ελπίδας* (1995)

²¹⁵ Ζακυθινός (1978) 275

²¹⁶ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2009) 15

²¹⁷ Απόσπασμα από συνέντευξή της σε σειρά ντοκιμαντέρ με τίτλο “Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός”

Στο άκουσμα του όρου “Βυζάντιο” έχει αποτυπωθεί στους περισσότερους ένα αρνητικό σημάδι της ιστορίας μας. Πολλοί τον παραπέμπουν σε θρησκευτικό φανατισμό, δολοπλοκίες και σκοτεινές ιστορίες. Αν όμως κοιτάξουμε την ροή των πραγμάτων θα διαπιστώσουμε πως συνεισέφερε τα μέγιστα στην ανάπτυξη των ιδεών και στην καλλιέργεια του πνεύματος. Σύμφωνα με την σπουδαία ιστορικό A. Cameron, το Βυζάντιο υπήρξε “ένα υπερεθνικό μόρφωμα που δεν βασιζόταν σε απολυταρχικές μεθόδους αλλά σε συγκεκριμένο habitus”. Είναι ξένο για τους δυτικούς ο τρόπος δράσης του Βυζαντίου, καθώς αυτό δεν διέθετε αυστηρά ταξική διαστρωμάτωση²¹⁸. Το κομμάτι το οποίο βοηθήθηκε όσο κανένα άλλοτε ήταν εκείνο του πολιτισμού και του πνεύματος. Έτσι ανέδειξε όλο τον πολιτισμό της αρχαιότητας και ως άριστος χειριστής τον διέδωσε στην οικουμένη. Τα πάντα σήμερα τα οφείλουμε στο ένδοξο Βυζάντιο, στους λόγιους, στους αντιγραφείς, στους τεχνίτες που με μόχθο και κόπο προσπάθησαν να διατηρήσουν από την λαίλαπα της λήθης. Από την μακραίωνη ζωή του, η παρούσα εργασία δείχνει τη συνεισφορά του στον πολιτισμό αλλά και στον ελληνισμό την τελευταία περίοδο, την πιο τραυματική, και μάλιστα σε ένα χώρο άγνωστο κατά τον περισσότερο χρόνο της ζωής της Αυτοκρατορίας. Η περίοδος των Παλαιολόγων αποθέωσε τα γράμματα και τις τέχνες, διότι όχι μόνο φρόντισε να μορφώσει τους πολίτες αλλά, το σημαντικότερο, τους έδωσε την ευκαιρία να ανελιχθούν σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Πλέον οι λόγιοι εξελίσσονται, δηλαδή, δεν ενδιαφέρονται για την καταγραφή των κειμένων αλλά τα σχολιάζουν με φιλολογική επιμέλεια και ασκούν κριτική στα κείμενα. Προσπαθούν να καθαρίσουν τα χειρόγραφα που έρχονται στα χέρια τους από τα συσσωρευμένα σφάλματα των προηγούμενων σταδίων της χειρόγραφης παράδοσής τους²¹⁹.

Είπαμε πως σωστή ονομασία δεν είναι “Βυζάντιο” αλλά “Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης”. Στην περίοδο αυτή φαίνεται πως η Αυτοκρατορία θέλει να αποποιηθεί την ρωμαϊκή καταγωγή της και έρχεται κοντά στην Ορθοδοξία²²⁰. Σε αυτό βεβαίως έπαιξε σημαίνοντα ρόλο η λατινική επίθεση και η αντιπαλότητα ενωτικών – ανθενωτικών. Ακόμη και επί Πλήθωνος, ο Μυστράς μοσχοβολά από βυζαντινό λιβάνι, αγάλλεται από τις υπέροχες υμνωδίες στους πάνσεπτους και άριστα αγιογραφημένους ναούς. Ενδιαφέρον του κορυφαίου διανοούμενου ήταν η εύρεση της ταυτότητας των πολιτών της Αυτοκρατορίας ή του νέου έθνους που πάλευε να αναπτυχθεί μετά τη ζοφερή Άλωση των Σταυροφόρων. Αγωνίστηκε μέσω της πλατωνικής φιλοσοφίας –ήρθε σε αντιπαράθεση με τους αριστοτελικούς δυτικούς–

²¹⁸ Cameron (2017) 43

²¹⁹ Λαμπάκης (2003) 26

²²⁰ Cameron (2017) 58

για να αφυπνίσει και να τονώσει το εθνικό αίσθημα ενός (νέου) λαού που έδειχνε να ανατέλλει.

Σεβόμενοι την ιστορία έχουμε χρέος να επισημάνουμε στο σημείο αυτό πως μετά την επίθεση των Σταυροφόρων αφυπνίστηκε ο πατριωτικός ζήλος των Βυζαντινών. Από εκείνη την περίοδο ο όρος *Έλλην* και τα παράγωγά του παύουν να αναφέρονται στον ειδωλολάτρη. Πλέον δηλώνει την εθνική κοινότητα των Ρωμαίων, αυτών δηλαδή που κατοικοεδρεύουν στα όρια της Αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Ιωάννη Γ' Βατάτζη προς τον πάπα Γρηγόριο (1237)²²¹, δείχνοντάς του έτσι πως η ελληνική συνείδηση αρχίζει σιγά-σιγά να ταυτίζεται με την Ορθοδοξία.²²² Αυτό το γεγονός συσπείρωσε τους Βυζαντινούς και έχοντας τιμή στους προγόνους τους εναντιώθηκαν στην λατινική κυριαρχία.

Η σπίθα λοιπόν της Νίκαιας κατάφερε να φωτίσει τον Μυστρά και να φέρει αυτός τη λύση. Η γέννηση του τελευταίου αυτού βυζαντινού τόπου είχε ένα στόχο, την εκπλήρωση του ονείρου, την αναγέννηση της αυτοκρατορίας της Νέας Ρώμης. Δεν είναι τυχαίο το σμήνος των λογίων που εξύψωσαν το κλασικό πνεύμα και η κορύφωση της τέχνης. Οι λαμπροφορεμένοι δεσπότες μπορεί σήμερα να μην διαπερνούν το δεσποτάτο πάνω στα καμαρωτά άλογά τους, όμως από ψηλά καμαρώνουν το στολίδι τους. Μπορεί ο Μυστράς να μην κατοικείται, όμως ο θάνατος δεν ήρθε για την πόλη αυτή. Η εμφάνιση του Οθωμανού δυνάστη στην περιοχή φόβισε το πλήθος εκεί και δόθηκε η εντύπωση πως το όνειρο έσβησε μεμιάς. Θα συμφωνήσει κανείς με τον Άγ. Ιωάννη τον Δαμασκηνό: *“πάντα όνειρων άπατηλότερα”*. Ωστόσο ο Μυστράς δεν ήρθε για να πεθάνει άπρακτος. Οι ρίζες αυτού του αμπελώνα είναι βαθιές. Το πνεύμα του ριζώθηκε στις καρδιές των Ελλήνων και δεν άφησε να δικαιώσει τα λόγια του υμνωδού: *“ώς άνθος μαραίνεται, και ως όναρ παρέρχεται”*²²³. Άνθησε με τους λόγιους, οι οποίοι ως ευωδιαστά άνθη αποφεύγουν τα οποιαδήποτε αγκάθια και διατηρούν την εξαισία ομορφιά, προσπαθώντας μάλιστα να βγάλουν τα κλωνάρια τους κι εκτός των ορίων, δείχνοντας έτσι πως το όνειρο παραμένει ζωντανό. Μπορεί να χάθηκε η Αυτοκρατορία, όμως αυτή δίνει συνέχεια να δημιουργηθεί ένα νέο κράτος, το οποίο οργανώνεται σιγά-σιγά, εναντιώνεται στον κατακτητή κι ελευθερώνεται. Η Ελλάδα που

²²¹ Απόσπασμα από την επιστολή του Ιωάννη Βατάτζη προς τον Γρηγόριο: *“έσήμανε δέ τό τοιοῦτον γράμμα, ὅτι τε ἐν τῷ γένει ἡμῶν Ἑλλήνων ἡμῶν ἡ σοφία βασιλεύει [...] ἐκεῖνο δέ πῶς ἠγνοήθη, ἢ καί μὴ ἀγνοήθην, πῶς ἐσιγήθη, τό, συν τῇ βασιλευούσῃ παρ' ἡμῖν σοφία, καί τήν κατά κόσμον ταύτην βασιλείαν τῷ ἡμῶν προσκεκληρῶσθαι γένει παρά του μεγάλου Κωνσταντίνου. [...] οὔτοι γοῦν οἱ ἐκ τοῦ ἐμοῦ γένους, εἰς πολλάς ἐτῶν ἑκατοστίας τήν ἀρχήν κατέσχον τῆς Κωνσταντινουπόλεως.”* Βλ. Βακαλόπουλος Α., *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, Θεσ/νικη 1965 σελ. 50-52)

²²² Βακαλόπουλος (1965) 50-53

²²³ Στίχοι της νεκρωσίμου ακολουθίας, ποιήματος του Ιωάννου Δαμασκηνού.

γνωρίζουμε σήμερα στέκεται όρθια στον παγκόσμιο χάρτη έχοντας τον πολιτισμό της (αρχαία κληρονομιά και ορθόδοξο Βυζάντιο) ως το κύριο όπλο της.

Αναπτύσσοντας τις ιδέες του ο Γεώργιος Γεμιστός είχε σκοπό, όπως είδαμε προηγουμένως, να ιδρύσει μια νέα πολιτεία. Σκεπτόμενοι τις ιστορικές καταστάσεις την περίοδο αυτή θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως θα αναδιοργάνωνε την Ρωμανία που η φθορά κι ο θάνατός της διαφαινόταν. Άλλωστε κατά τον Jean-Baptiste Duroselle κάθε αυτοκρατορία είναι προορισμένο να πεθάνει (*tout empire périt*)²²⁴. Η αυτοκρατορία έπεσε αλλά αποτέλεσμα ήταν να γεννηθεί η Ελλάδα, η οποία θα έχει ένα δύσκολο έργο, καθώς αρχίζει να μπαίνει στο πιο σκοτεινό σημείο της ιστορίας της, την Τουρκοκρατία. Ωστόσο εκτός των συνόρων το ελληνικό πνεύμα κατείχε σημαίνουσα θέση κι ολοένα και περισσότερο γινόταν προσιτό. Οι ευρωπαίοι θαύμασαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και μαγεύτηκαν από την ελληνική γλώσσα. Ας κάνουμε στο σημείο αυτό μια παρένθεση. Τον μεσαίωνα τα ελληνικά ήταν άγνωστα στους Λατίνους. Λέγεται πως όταν οι Λατίνοι καλόγεροι του Μεσαίωνα αντέγραφαν λατινικά κείμενα στα *scriptoria* και τύχαινε να συναντήσουν ελληνικό παράθεμα τότε το παρέλειπαν και σημείωναν στο περιθώριο ότι εφόσον είναι ελληνικό δεν διαβάζεται (*graecum est non legitur*). Παρατηρείται λοιπόν οι τεράστια στροφή των πραγμάτων. Πολύ ωραία αναφέρει ο Σμαρνάκης για την περίοδο της Αναγέννησης ότι “η ευρωπαϊκή αναγέννηση κατασκεύασε την αρχαιότητα στο βαθμό που η αρχαιότητα δημιούργησε την αναγέννηση”²²⁵. Η Δύση που κατείχε από την Δ' Σταυροφορία τεράστιο αρχαίο θησαυρό θέλησε να τον αξιοποιήσει και να εμπλουτίσει τις γνώσεις της, ώστε να ολοκληρωθεί πνευματικά. Άλλωστε το επισημαίνει κι ο ιστορικός Commines πως “η αποκατάσταση των γραμμάτων και της παιδείας της Δύσης δε θα μπορούσε να συντελεστεί χωρίς της πτώση του Βυζαντίου”²²⁶.

Ο εχθρός φαινόταν εντελώς επιθετικός και το ελληνικό πνεύμα βρισκόταν υπό απειλή. Οι λόγιοι του Βυζαντίου (συμπεριλαμβανομένων των μαθητών του Πλήθωνα) αναγκάστηκαν να οδηγηθούν σε άλλους τόπους ασφαλέστερους, όπως τις βενετοφραγκικές κτήσεις, σκορπίζοντας έτσι μακριά από τη πατρίδα τους για μια καλύτερη τύχη και καλύτερους όρους ζωής, μεταφυτεύοντας τον σπόρο του πνεύματος. Αυτοί εύκολα μπορούν να χαρακτηριστούν ως λόγιοι της διασποράς. Τον δρόμο της ξενιτιάς πρωτοβάνισαν όσοι κατείχαν πνευματικά προσόντα και μπορούσαν να έχουν τα προς το ζην (πχ Βησσαρίων)²²⁷. Επίσης με τους

²²⁴ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2007) 243

²²⁵ Σμαρνάκης (2005) 19

²²⁶ Οικονομίδης (1987) 247

²²⁷ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2007) 61

δασκάλους μεταναστεύουν και επιστήμονες που τις προάγουν εκεί με την έρευνά τους.²²⁸ Μετα έργα τους οι λόγιοι μεταλαμπάδευσαν την αρχαία ελληνική γραμματεία δείχνοντας το κάλλος της και ενίσχυσαν, ανανέωσαν κι έδωσαν πνοή στα ευρωπαϊκά πνευματικά ρεύματα²²⁹.

Έχουμε καθήκον στο σημείο αυτό να ξεκαθαρίσουμε λίγο την εικόνα που πιθανώς να έχουμε περί λογίων διασποράς και αναγέννησης. Μπορεί να λεχθεί ότι οι βυζαντινοί λόγιοι έγιναν, αν όχι οι εμπνευστές, άξιοι μέτοχοι της δυτικής αναγέννησης.²³⁰ Ως προς αυτό η έρευνα έχει ασχοληθεί πολύ. Οι ιστορικοί μάχονται με επιχειρήματα κι αντεπιχειρήματα. Σε κάθε περίπτωση όμως είναι απόλυτα αναμφισβήτητη η συμβολή των Βυζαντινών στην Αναγέννηση. Οι ιταλοί ουμανιστές του 15ου αι δείχνουν σεβασμό και θαυμασμό στους Βυζαντινούς δασκάλους και τους θεωρούν φορείς των νέων ιδεών μέσω των διδασκαλιών τους²³¹. Αυτό ώθησε πολλούς, μέχρι τον 19ο αι, να πιστεύουν ότι οι Βυζαντινοί είναι οι κύριοι συντελεστές της Ιταλικής Αναγέννησης. Ωστόσο αργότερα ιστορικοί, όπως ο Burckhardt, λαμβάνουν διαφορετικές απόψεις μελετώντας την ιστορία και διάφορες πηγές, θεωρώντας πως η αρχαιογνωσία είναι αποτέλεσμα των νέων συνθηκών που συνέβησαν (πχ ίδρυση νέων πόλεων, ανάπτυξη οικονομίας). Επίσης γράφονται ακόμα πιο σκληρές απόψεις, των Voigt (1859), Festa (1935) υποτιμώντας εντελώς την συμβολή των Βυζαντινών-Ελλήνων.²³² Η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση. Οι επιδράσεις των Βυζαντινών στη δυτική διανόηση ή/και τέχνη είτε υποβαθμίστηκε είτε συσκοτίστηκε εξαιτίας ενός σοβινισμού²³³. Οι Κωνσταντινοπολίτες και Μυστριώτες λόγιοι – καλλιτέχνες αναγκάστηκαν να φύγουν σε ξένους τόπους, εκεί άσκησαν αυτό το οποίο γνώριζαν πολύ καλά, για να προβάλλουν τον εαυτό τους, την ιστορία του τόπου καταγωγής των (άλλωστε και οι νέες περιοχές τους ήταν κάποτε Βυζάντιο), την γλώσσα που δοξάστηκε και κάποτε διεθνοποιήθηκε. Ωστόσο πολλοί από αυτούς δέθηκαν με τον τόπο προορισμού τους και σε αυτό συνέβαλε η συνεχής οικείωση μεταξύ Δύσης και ελληνικού κλασικού πνεύματος, αλλάζοντας την πίστη τους, κόβοντας έτσι τους δεσμούς με την πατρίδα τους. Για παράδειγμα ο Βησσαρίων έφτασε στο σημείο να γίνει καρδινάλιος και να αφήσει όλη του την περιουσία, δηλ. την πλούσια βιβλιοθήκη του, στην Ιταλία. Επιστρέφοντας όμως στο ερώτημα της συνεισφοράς των Βυζαντινών στην Αναγέννηση, θα ισχυριστούμε ότι βρέθηκαν

²²⁸ Σμαρνάκης ό.π 28 υποσημείωση 28

²²⁹ Ζακυθινός (1978) 229-243

²³⁰ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2009) 234

²³¹ Λαμπάκης (2004) 31

²³² Λαμπάκης (2004) 32

²³³ Γλύκατζη-Αρβελέρ (2009) 235

τα κατάλληλα άτομα την κατάλληλη χρονική στιγμή και βοήθησαν στην ανάπτυξη ιδεών ή αλλιώς σε αυτό που λέμε Ιταλική Αναγέννηση. Η κορύφωση αυτή συντελείται το 1500 όπου η Βυζαντινή Αυτοκρατορία μετρά περίπου μισό αιώνα λήθης. Συνεπώς οι Βυζαντινοί της διασποράς με εξαιρετικούς Ιταλούς ουμανιστές “σύζευξαν” τα πνεύματά τους και δημιούργησαν νέες ιδέες για έναν νέο κόσμο.

Ο Μυστράς ωφέλησε πολύ το Βυζάντιο, διότι αποτέλεσε την κινητήρι δύναμη. Ο βυζαντινός ή μάλλον ο ελληνικός πολιτισμός, μιας και ο Runciman θεωρεί την Παλαιολογία Αναγέννηση ελληνική²³⁴ έδωσε ψήγματα στη Δύση για να αναπτυχθεί βοηθώντας έτσι και τον ίδιο. Μπορεί την περίοδο της Αναγέννησης το ελληνικό κράτος να βρίσκεται υπόδουλο και οι βαθμοί προόδου του πολιτισμού να είναι ανύπαρκτοι, όμως χάρη στις ρίζες που φύλαξε ο Μυστράς κι η Πελοπόννησος, το ελληνικό πνεύμα συνεχίζει να υπάρχει. Ελληνική γλώσσα και ορθόδοξη χριστιανική πίστη λειτουργούν ως φάρος σωτηρίας για τους κατοίκους. Την περίοδο της Τουρκοκρατίας της Πελοποννήσου και Βενετοκρατίας του Μυστρά συναντάμε άνδρες μορφωμένους να αντιγράφουν χειρόγραφα ή να γράφουν κώδικες με σημαντική θεματογραφία για τον πολιτισμό ή για την ιστορία του τόπου δείχνοντας έτσι πως το ενδιαφέρον για την ελληνική γλώσσα, το παρελθόν και τη γραφή δεν έσβησε τον πόθο των κατοίκων. Οι μεγάλες βιβλιοθήκες της Ελλάδας που περιέχουν χειρόγραφα το μαρτυρούν, πως ο Μυστράς κι ο γύρω τόπος συνεχώς ενδιαφέρονται για την μελέτη και την αντιγραφή των χειρογράφων. Παράδειγμα αποτελεί ο υπ' αριθμόν 61 ανέκδοτος κώδικας της Ι.Μ. Ιβήρων του Αγίου Όρους που περιέχει την ιστορία της Λακωνίας για τα έτη 1685 -1730, γραμμένο από τον μυστριώτη παπα-Θεοφύλακτο Αγοραστό²³⁵. Οι μονές της Λακωνίας (δες Ζερμπίτσα από όπου προέρχεται ο παραπάνω βιβλιογράφος) αποτέλεσαν ορμητήριο αντιγραφής και γραφής κωδίκων. Από την βιβλιοθήκη και το σκευοφυλάκιο της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα μπορούμε να νοήσουμε ότι η συγκεκριμένη μονή υπήρξε σοβαρό κέντρο παραγωγής χειρογράφων²³⁶. Η χειρόγραφη λοιπόν παράδοση συνεχίζεται στην Λακωνία, έχοντας βέβαια στιγμές σιωπής λόγω της υποδούλωσης, παρόλο αυτά σε σημεία χρονικά χαράζει το πνευματικό φως²³⁷.

Παρατηρούμε τα μοναστήρια στα χρόνια της υποδούλωσης να ξαναγίνονται φορείς πνευματικού αγώνα (χριστιανικής πίστης και διάσωσης ελληνικού πολιτισμού). Ο Μυστράς έδωσε την αρχή στη Λακωνία κι αργότερα ιδρύθηκαν στη γύρω περιοχή σπουδαία

²³⁴ Runciman (2005) 43

²³⁵ Κατσαφάνας (2004) 195

²³⁶ Τσελίκας (1989) 151

²³⁷ Κατσαφάνας ό.π 197

μοναστήρια, όπως των Αγ. Τεσσαράκοντα (1600) και της Ζερμπίτσας (1639). Η ύπαρξη μητροπόλεως υπό την ονομασία *Μητρόπολις Λακεδαιμονίας* έχοντας υπό τον έλεγχο της σημαντικό αριθμό επισκοπών έδωσε κύρος και καλύτερη διαποίμανση. Ο κλήρος συνέβαλε στο αγώνα διατήρησης της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πνεύματος. Μορφές όπως του **πρώην Ευρυσθένης Παρθενίου** (17ος αι) ποθούν την μόρφωση των κατοίκων και ταυτοχρόνως την διάσωση της ελληνικής γραμματείας. Ο επίσκοπος αυτός γράφει σε μια δεκαετία (1644-1655) αριθμό χειρογράφων εντός της παραπάνω μονής²³⁸. Η κωδικογραφική τέχνη παρόλο τις ανωμαλίες των καιρών γνωρίζει άνθηση και μέχρι τον 18ο αι συναντάμε στη Λακωνία (αλλά και σε ολόκληρη την Πελοπόννησο) χειρόγραφα λειτουργικής, μουσικής αλλά και με κείμενα αρχαίων συγγραφέων.

Η φήμη του Μυστρά την ύστερη βυζαντινή περίοδο έφερε ένα σημαντικό γεγονός στη τοπική κοινωνία στα δύσκολα χρόνια, όταν ο τόπος έψαχνε πατρίδα. Το εμπόριο σιγά-σιγά με τους περιηγητές και τους αγωνιστές αναπτύχθηκε και αυτό βοήθησε λίγο την οικονομία. Σε σχέση με άλλες πόλεις της Πελοποννήσου ή της Ελλάδας, ο Μυστράς άντεξε τις δυσκολίες. Από τις αρχές του 14ου αι λειτουργεί ως καταναλωτικό κέντρο, καθώς γίνονται εισαγωγές από μεγάλα κέντρα της Δύσης (Βενετία, Φλωρεντία, Ραγούζα) με υφάσματα και αντικείμενα πολυτελείας.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό και την παρούσα εργασία, οφείλουμε να αναφέρουμε πως ξεχωριστό κομμάτι προσφοράς του τόπου αποτελεί ο Μυστράς. Ο τόπος από την ίδρυσή του έως σήμερα μυρίζει Βυζαντινή αίγλη. Η προσφορά του στον πολιτισμό μένει ανεκτίμητη. Οι Τούρκοι σεβάστηκαν τον τόπο και δεν κατέστρεψαν τα αρχιτεκτονικά μεγαλεία κι αυτό μας δείχνει το δέος που εκβάλλει ο τόπος. Η χειρόγραφη παράδοση εντός Βυζαντινών χρόνων κι εκτός μας φανερώνει την αγάπη του κόσμου για την ελληνική γλώσσα παρόλο τις ιστορικές αλλαγές η ίδια παραμένει ζωντανή και σεβαστή.

Κατακλείδα της εργασίας ας είναι οι τελευταίοι καθαφικοί στίχοι του ποντιακού άσματος “*Πάρθεν η Ρωμανία*”, δίνοντάς μας το μήνυμα ελπίδας και αισιοδοξίας, ως επίσης και την “συνέχεια” του πολιτισμού μας.

*“η Ρωμανία κι αν ‘πέρασεν
ανθεί και φέρει κι άλλο”*

²³⁸ Λάμπρου (1907) 352-353

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- Bekker, I. (1834), M. Δούκας, (1834), [CFHB], Βόννη.
- Dieten van, I.A. (1975), N. Χωνιάτης, *Historia* [CFHB, Series Berolinensis – XI/1-2], Βερολίνο – Νέα Υόρκη.
- Καλονάρος, Π. (1989), *Χρονικόν του Μορέως*, Αθήνα: Εκάτη.
- Migne, J.P (εκδ.) (1857-1865), *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, 161 vols, Paris [PG].
- Νικολούδης, Ν. (1999), *Λαόνικου Χαλκοκονδύλη: Βυζαντίου Αλωσις. Αποδείξεις Ιστοριών Η'.* Αθήνα: Δημιουργία.
- Σοφιανός, Δ. (2008), *Καντακουζηνού Ιωάννου: Ιστοριών Βιβλία Δ',* τομ. 1-3. Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Σπυρόπουλος, Σ.Η. (2004), *Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική Συγγραφή*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.
- Σφραντζής, Γ. (1971), *Το χρονικό της Άλωσης.* Αθήνα: Πάπυρος.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Angold, M. (1975), *A Byzantine government in exile.* London: Oxford University Press.
- Άμαντος, Κ. (1939), “Άγνωστον αφιέρωμα του Νικηφόρου Κρήτης εις μονήν της Φώκαιας (1303)”. *Μικρασιατικά Χρονικά* 2, 49-54.
- Αρβανιτόπουλος, Σ. (2004), *Η πόλις του Μυστρά: όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα.* Αθήνα.
- Beck, H-G. (2004), *Ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία.* Μτφρ. Λ. Αναγνώστου. τομ 1ος. Αθήνα: Στεφ. Βασιλόπουλος.
- Browning, R. (1992), *Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία.* Μτφρ. Ν. Κονομής. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Βακαλόπουλος, Α. (1965), *Πηγές Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού.* Α' τόμος, Θεσσαλονίκη.
- Βασιλικοπούλου – Ιωαννίδου, Α. (2003), “Ο Πλήθων και η ελληνική παράδοση”. Στο Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. *Πλήθωνας και η εποχή του, Μυστράς 26-29/6/2002*, 51-65. Αθήνα: Διεθνής Εταιρεία Επιστημονικών και Βυζαντινών Μελετών.
- Βαχαβιώλος, Δ. (2014), *Η ιστορία της Μητρόπολης Λακεδαιμονίας κατά τη βυζαντινή περίοδο.* Ιωάννινα: Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή.
- Βουγιουκλάκης, Γ. (2009), *Ο Ελληνισμός στο Βυζάντιο.* Αθήνα: Ίαμβος.

- Cameron, A. (2009), *Οι Βυζαντινοί*. Μτφρ. Γ. Τζήμας. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Cameron, A. (2017), *Η αζία του Βυζαντίου*. Μτφρ. Π. Γεωργίου. Αθήνα: Πατάκης.
- Γεωργιάδης, Ν. (2016), *Επίτομη Ιστορία της Ύστερης Βυζαντινής περιόδου (1204-1461)*. Κομοτηνή.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (1977), *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (2007), *Πολιτισμός και Ελληνισμός: προσεγγίσεις*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γλύκατζη-Αρβελέρ, Ε. (2009), *Γιατί το Βυζάντιο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γριτσόπουλος, Τ. (1966), Νικηφόρος Μητροπολίτης Κρήτης. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, 484-485
- Dakin, D. (2012), *Η ενοποίηση της Ελλάδας*. Μτφρ. Α. Ξανθόπουλος. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Diehl, C. (1923), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*. Μτφρ. Ε. Καψαμπέλης, Αθήνα: Εστία.
- Δικαίος, Α., Σκυριανός, Α. (επιμ) (2009), *Μυστράς*. Αθήνα: Έθνος.
- Δούκας, Χ.Π (1922), *Η Σπάρτη διά μέσου των αιώνων*. Ν. Υόρκη: Τυπ. Εθνικού Κήρυκα.
- Ετζέογλου, Ρ. (1978), *Μυστράς: μια βυζαντινή πρωτεύουσα*. Αθήνα: Απόλλων.
- Ετζέογλου, Ρ. (2005), “Εγράφη εν τῷ Μυζιθρᾷ. Βιβλιογραφικές δραστηριότητες στον Μυστρά κατά τον 13ο και τον 14ο αιώνα”. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τόμος ΚΣΤ (181-192).
- Ζακυθηνός, Δ. (1948), “Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au Xve siècle”. *L' Hellénisme Contemporain*, 2.2, 150-167.
- Ζακυθηνός, Δ. (1978), Το πρόβλημα της ελληνικής συμβολής εις την Αναγέννησιν. *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, 229-243.
- Ζακυθηνός, Δ. (1932), *Le despotat Grec de Morée*. I (Histoire Politique). Paris: Les Belles Lettres.
- Ζακυθηνός, Δ. (1953), *Le despotat Grec de Morée*. II (Vie et Institutions). Αθήνα.
- Ζησίου, Κ. (1917), *Επιγραφαί των Χριστιανικών χρόνων της Ελλάδας*. Τόμος 1ος.
- Ζωγραφίδης, Γ. (1997), *Βυζαντινή Φιλοσοφία της Εικόνας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Fassoulakes, S. (1973), *The Byzantine family of Raul-Ral(l)es*, Αθήνα.
- Hunger, H. (1991-1994), *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η λόγια και κοσμική γραμματεία του Βυζαντίου*. Τόμοι 1-3. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Θεοδωρόπουλος, Ι. (1975), “Η θέση του Πλήθωνος μέσα στην ιστορία της ελληνικής και δυτικής φιλοσοφίας”. *Λακαωνικά Σπουδαί* 2, 63-76.

Κατσαφάνας, Δ. (2004), “Πληροφορίες από τον υπ' αριθμόν 61 ανέκδοτο κώδικα της Μονής Ιβήρων για τα συμβάντα στη Λακωνία του 1685-1730”. Στο *Πρακτικά ΣΤ Πανελληνίου Συνεδρίου: Λακωνία. Γλώσσα-Ιστορία-Πολιτισμός*. Λιμένας Αρεόπολης 14-16/5/2014, 195-204

Κατσαφάνας, Δ. (2012), *Το δεσποτάτο του Μυστρά. Η τελευταία πράξη του Βυζαντινού Ελληνισμού*. Αθήνα.

Κατσαφάνας, Δ. (2014), *Το πνεύμα του Μυστρά. Πρόσωπα και ιδέες στις απαρχές του Νέου Ελληνισμού, το ιστορικό – φιλοσοφικό τοπίο*. Αθήνα: Ιδιομορφή.

Καρπόζηλος, Α. (2015), *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*. Δ' τομ. (13ος – 15ος αι.). Αθήνα: Κανάκη.

Κετσερίδου, Ε. (2013), *Γεννάδιος Β' Σχολάριος – Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός*. Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή.

Κόλτσιου-Νικήτα, Α. (2011), “Η στάση του Βυζαντινού λογίου Δημήτριου Κυδώνη έναντι της θεολογίας του Γρηγορίου Παλαμά” Στο *Πρακτικά θεολογικού Συνεδρίου της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης με θέμα Εις μνήμην του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, Θεσσαλονίκη, 12-13/3/2011, 118-141.

Κοντογιώργος, Π. (2014), “Η διαπαιδαγώγηση των νέων και η αξία των κλασικών σπουδών κατά τον Μέγα Βασίλειο”. Στο *Πρακτικά 7ου Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛΙΕΠΕΚ)*, Αθήνα, 10-12/10/2014. Ανηρτημένο στην ηλεκτρονική σελίδα ΕΛΛΙΕΠΕΚ.

Κρεββατάς, Δ. (2005), *Το Βυζάντιο και ο διωγμός του Ελληνισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κωνσταντινίδης, Κ. (1995), *Η συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Lemerle, P. (2010), *Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός*. Μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Λαΐου, Α. (2008/24/11). “Η Δ' Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της”. *ΤΟ ΒΗΜΑ*.

Λαμπάκης, Σ. (2004), “Βυζάντιο και Ευρωπαϊκή Αναγέννηση”. Στο Ε. Γραμματικοπούλου (επιμ), *Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, 31-51. Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ

Λαμπροπούλου, Α. - Πανοπούλου, Α. (2000), “Η Φραγκοκρατία και το Δεσποτάτο του Μορέως”. Στο *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αι.)*. Αθήνα: ΕΙΕ/ΙΒΕ.

Λάμπρου, Σ. (1907), “Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους αιώνες και υπό την Τουρκοκρατία”. *Νέος Ελληνομνήμων* 4, 152-357.

Λάμπρου, Σ. (1912-1914), *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Β, Αθήνα.

Λούβη, Α. (1995), *Μυστράς: στοιχεία, σίχιοι, στοιχειά. Αναφορά στο όψιμο Βυζάντιο*. Αθήνα: Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη.

Maksimović, L. (1988), *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam: A.M. Hakkert.

Masai, F. (1956), *Plethon et le platonisme de Mistra*. Paris: Les Belles Lettres.

Miller, W. (2017), *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι (1204-1566)*. Μτφρ. Φ. Πέρρα. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Μανούσακας, Μ. (1957), “Νικηφόρου Μοσχόπουλου επιγράμματα σε χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του”. *Ελληνικά*. 15, 232-248.

Μεργιαλή, Σ. (1991), “Γύρω από την πνευματική ζωή στο Δεσποτάτο του Μυστρά”. *Βυζαντιναί Μελέται* 3, 5-23.

Μεργιαλή, Σ. (1996), *L' enseignement et les lettres pendant l' époque des Paléologues (1261-1453)*.

Μεργιαλή, Σ. (2014), *Γράφοντας ιστορία με τους Αγίους. Από την κοινωνία των Αγίων στην κοινωνία των Παλαιολόγων (1261-1453)*. Αθήνα: Ηρόδοτος.

Μομφερράτος, Α. (1913), *Οι Παλαιολόγοι εν Πελοποννήσω*. Αθήνα: Τύποις Π.Δ. Σακελαρίου.

Μπαγκαβός, Γ. (2008), *Ιωάννης ΣΤ Καντακουζηνός: το θεολογικό του έργο*. Θεσσαλονίκη: Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή.

Μπαρτζελιώτης, Λ. (1989), *Ο Ελληνοκεντρισμός και οι κοινωνικοπολιτικές ιδέες του Πλήθωνος*. Αθήνα.

Μπαλόγλου, Χ. (2002), “Ο Πλήθων και η Εποχή του”. Στο: *Νέα Κοινωνιολογία* 35. Αθήνα: Παπαζήσης, 20-29.

Nicol, D. (1997), *Το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Μτφρ. Μ. Μπλέτας, Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Nicol, D. (2012), “Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου”. Μτφρ. Σ. Κομνηνός. Αθήνα: Παπαδήμας.

Ξανθάκη – Καραμάνου, Γ. (επιμ) (2014), *Η πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους Χρόνους*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξανθάκη – Καραμάνου, Γ. (επιμ) (2017), *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους Χρόνους: σχέσεις Ανατολής και Δύσεως και αφετηρία του Νέου Ελληνισμού*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Ξεπαπαδάκος, Γ. (2010), *Μυστράς*. Σειρά: Μοναστήρια και Προσκυνήματα της Ελλάδας. Αθήνα: Πήγασος.

Ostrogorsky, G. (1997), *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος.

Οικονομίδης, Ν. (1987), “Η Αναγέννηση και το Βυζάντιο”. Στη *Διεθνή Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 20-24/7/1985* (247-253). Αθήνα: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.

Οικονομίδης, Ν. (1988), “Byzantium between East and West (XIII-XV cent.)”. *Byzantinische Forschungen* 13, 319-332.

Οικονόμου, Κ. (2007-2008), “Μυστράς < Μυζηθράς < μυζήθρα?”. *Δωδώνη: Φιλολογία* 36, 249-262.

Παπαδιαμάντης, Α. (1955), *Άπαντα*. Αθήνα: Δόμος.

Παπαδόπουλος, Α. (2007), *Μια γενεαλογία των Παλαιολόγων 1259-1454*. Μτφρ. Χ. Μπαλόγλου. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.

Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Α. (1903), Νικηφόρος Μοσχόπουλος. *Byzantinische Zeitschrift*, 12, 215-223

Παπάζογλου, Γ. (2009), *Βυζαντινή βιβλιογραφία. Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία και Κωδικολογία*. Κομοτηνή.

Παπασημάκης, Ι. (2014), *Η θεολογία του Πλήθωνος: σχέση και διάσταση με τη σκέψη και το έργο των πατέρων της Εκκλησίας*. Αθήνα: Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή.

Παπανικολάου, Α. (1992), *Εισαγωγή στην Κλασική Φιλολογία*.

Runciman, S. (1986), *Μυστράς: Βυζαντινή Πρωτεύουσα της Πελοποννήσου*. Μτφρ. Π. Κοππέ. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Runciman, S. (2005), *Η τελευταία βυζαντινή αναγέννηση*. Μτφρ. Α. Καμπερίδης. Αθήνα: Δόμος.

Runciman, S. (2017), *Βυζαντινός πολιτισμός*. Μτφρ. Α. Παπάς. Αθήνα: Μεταίχμιο

Sevcenko, I. (1984), “The Palaeologan Renaissance”. Στο *W.T. Treadgold*. Stanford: *Renaissances before the Renaissance*, 144-171.

Stark, R. (1996), *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*. Princeton NJ: Princeton University Press.

Σαββίδης, Α. (2001), *Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο*. Αθήνα: Δόμος.

Σάθας, Κ. (1868), *Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων. Από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*. Αθήνα: Τυπογραφία των τέκνων Ανδρέου Κορομηλά.

Σβορώνος, Ν. (1978), Η ελληνική ιδέα στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. *Επίσημοι λόγοι εκφωνηθέντες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά το έτος 1975/6* σελ. 331-343.

Σίνος, Σ. (2009), *Τα μνημεία του Μυστρά: το έργο της επιτροπής Αναστηλώσεως Μνημείων Μυστρά*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Σμαρνάκης, Ι. (2005), *Αναγέννηση και Βυζάντιο: το παράδειγμα του Πλήθωνα*. Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή.

Σοφιανός, Δ. (2008), *Βυζάντιο: Ρωμαϊκή και Ελληνική παράδοση. Χριστιανισμός και Ορθοδοξία*. Καλαμπάκα: Ιερά Μονή Μεγάλου Μετεώρου.

Συλλογικό, (2001), *Ωρες Βυζαντίου: έργα και ημέρες στο Βυζάντιο: Αθήνα – Θεσσαλονίκη – Μυστράς*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.

Συλλογικό, (2008), *Η Άλωση της Πόλης: μαρτυρίες εντός και εκτός των τειχών. Σειρά Ιστορικά*. Αθήνα: Ελευθεροτυπία.

Συμεωνίδης, Χ. (1968), “Μυστράς”. *Πελοποννησιακά* 6, 92-102.

Τάντσης, Α. (2015), “Παλαιολόγοι και Καντακουζηνοί ως χορηγοί εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στο Μυστρά”. *Βυζαντιακά* 32, 257-290.

Τατάκης, Β. (2007), *Χριστιανική και Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Τσελίκας, Α. (1990), Για ένα “Σύνταγμα” Πελοποννησίων κωδικογράφων και χειρογράφων. Στο: *Πρακτικά Έκτακτου Πνευματικού Συμποσίου. Από την φωτεινή κληρονομιά του Μυστρά στην Τουρκοκρατία. Σπάρτη-Μυστράς 27-29/5/1988*. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 145-160.

Τωμαδάκης, Ν. (1990), “Σπάρτη, Μυζηθράς (Μυστράς), Λακεδαιμονία – Λακωνική κατά τους συγγραφείς της Αλώσεως”. *Λακωνικά Σπουδαί* 10, 76-78.

Unesco (1970), *Ιστορία της ανθρωπότητας*. Τόμος 4ος.

Vasiliev, A. (1995), *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1453*. Μτφρ. Δ. Σαβράμης. Αθήνα: Πάπυρος.

- Weiss, R. (2008), *The Renaissance discovery of Classical Antiquity*. Oxford – New York: B. Blackwell.
- Wilson, N. G. (1991), *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*. Μτφρ. Ν. Κονομής. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Wilson, N. G. (1994), *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση. Ελληνικές σπουδές κατά την ιταλική Αναγέννηση*. Μτφρ. Φ. Πρεβεδούρου-Γεωργίνη. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Woodhouse, C. M. (1986), *Gemistos Plethon. The last of Hellenes*. London: Oxford University Press.
- Χατζηδάκης, Μ. (2005), *Μυστράς: Η μεσαιωνική πολιτεία και το κάστρο*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Χατζηφώτης, Μ. (1989), *Βυζάντιο και Εκκλησία*. Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Χατζιδάκης, Γ. (1901), “Περί της ετυμολογίας των λέξεων μυζήθρα – Μυζηθράς – Μυστράς – Μυστριώτης”. *Γλωσσολογικά Μελέται*, Αθήναι, 180-203.
- Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004), *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204: Κράτος-Διοίκηση-Οικονομία-Κοινωνία*. Αθήνα: Αθηνά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Για να γίνει η αποτύπωση των γεγονότων καλύτερη και τεκμηριωμένη οφείλουμε να παραθέσουμε δύο πίνακες με: α) τους Βυζαντινούς Αυτοκράτορες και β) τους δεσπότες του Μυστρά, κατά την περίοδο που μελετούμε.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΕΣ

*** ΣΤΗ ΝΙΚΑΙΑ**

1. Κωνσταντίνος Λάσκαρις	1204 – 1205
2. Θεόδωρος Α' Λάσκαρις	1205 – 1221
3. Ιωάννης Γ' Βατάτζης	1221 – 1254
4. Θεόδωρος Β' Λάσκαρις	1254 – 1258
5. Ιωάννης Δ' Δούκας Λάσκαρις	1258 – 1261

*** ΣΤΗ ΚΩΝ/ΠΟΛΗ**

1. Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος	1261 – 1282
2. Ανδρόνικος Β' Παλαιολόγος	1282 – 1328
> Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος	(1294 – 1320)
3. Ανδρόνικος Γ' Παλαιολόγος	1328 – 1341
4. Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος	1341 – 1347
5. Ιωάννης ΣΤ' Καντακουζηνός	1347 – 1354
> Ιωάννης Ε'	1380
6. Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος	1380 – 1381
> Ιωάννης Ε'	1381 – 1390
7. Ιωάννης Ζ' Παλαιολόγος	1390
> Ιωάννης Ε'	1390 – 1391
8. Μανουήλ Β' Παλαιολόγος	1391 – 1425
> Ανδρόνικος Ε' Παλαιολόγος	1403 – 1407
9. Ιωάννης Η' Παλαιολόγος	1425 – 1448
10. Κων/νος ΙΑ' Παλαιολόγος	1449 – 1453

ΔΕΣΠΟΤΕΣ ΜΥΣΤΡΑ

*** ΟΙΚΟΣ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΩΝ**

1. Μανουήλ Καντακουζηνός	1348 – 1380
2. Ματθαίος Καντακουζηνός	1380 – 1383
3. Δημήτριος Α' Καντακουζηνός	1383 – 1384

*** ΟΙΚΟΣ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ**

4. Θεόδωρος Α' Παλαιολόγος	1384 – 1407
5. Θεόδωρος Β' Παλαιολόγος	1407 – 1443
6. Κωνσταντίνος Παλαιολόγος	1443 – 1449
7. Δημήτριος Β' Παλαιολόγος	1449 – 1460
8. Θωμάς Παλαιολόγος	1428 – 146